

Əlyazması hüququnda

**XX ƏSR AZƏRBAYCAN və RUS
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏ VƏ
BƏDİİ ƏDƏBİYYAT PROBLEMİNİN TƏDQIQI
ASPEKTLƏRİ**

İxtisas: **5719.01 – Folklorşünaslıq**
Elm sahəsi: **Filologiya**
İddiaçı: **pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**
AYBƏNİZ ŞİRİN qızı HƏŞİMOVA

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponetlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
Filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

Filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Oruc oğlu Qafarov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Asif Abbas oğlu Hacıyev

Filologiya elmləri doktoru, professor
Yeganə Nəhmətulla qızı İsmayılova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya şurasının elmi kəşfi: Filologiya və fəlsəfə
doktoru, dosent

Sədaq Xürəm qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor

Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Mifologiyanın yaşı bəşəriyyətin tarixi qədər qədimdir. Hələ miladdan öncə Üst Paleolit dövründən də əvvəl qədim inancların, mifoloji dünyagörüşün arxaik işarələrinə rast gəlinməsi barədə mülahizələr vardır. Bu yanaşmanı Azərbaycan mifologiyasına da aid etmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan xalqının mifologiyası digər ulu xalqların mifologiyası kimi arxaik köklərə malikdir. Öz tarixi inkişaf prosesində Azərbaycan mifologiyası mifoloji şüurun çoxsaylı mərhələlərindən keçmişdir: yəni onun daxilində animizm, fetişizm, totemizm, antropomorfizm, şamanizm və s. əcdadlarımızın inanc sisteminin mühüm mərhələlərin də mövcud olmuşdur.

Tarixi genesis mərhələlərindən keçərək mifologiya tam bərqərar olana kimi neçə minilliklər ərzində ibtidai şüura hakim olmuşdur. Dünyagörüşü alt laylardan süzülərək folklor dünyagörüşünü formalaşdırmışdır. Folklor düşüncəsinə mifoloji düşüncədən keçərkən mifoloji şüurun yaratdığı dünyagörüşü sistemi mif yaradıcılığından folklorun bədii mahiyyətinə daxil olaraq bir neçə janrların formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Mifoloji şüurdan tarixi şüura keçid yolu xalqların özünüifadəsinin yeni mərhələyə – folklor duyumuna keçidini meydana gətirmişdir.

Məhz qeyd etdiyimiz rakursdan çağdaş Azərbaycan və rus mifoloji düşüncəsinin öyrənilməsi aktualıq kəsb etməkdədir. Hər iki xalqın folklor mədəniyyətinin öyrənilməsində Azərbaycan və rus mifologiyasındakı müxtəlif miflər önəmli rol oynamaqdadır. Bu mədəniyyətlər müəyyən kosmoqonik münasibətlərin nizama salınmasına, tənzimlənməsinə xidmət edən miflərin köməyi ilə özünü təşkil etməkdədir.

Qeyd edək ki, öz müstəqil mifoloji dünyagörüşü olan xalqların mif sistemləri mövcuddur ki, bu sistemlər mifoloji

tarixi özündə yaşadaraq, həm də onun dünyagörüşünü əks etdirir. Dünyagörüşlərini birləşdirən amil isə dünya xalqlarının arxaik dövrlərinin bir-birindən o qədər də fərqlənməməsi ilə bağlı olmuşdur. Ulu dünyanın qəbilə və tayfalarının adət-ənənələri, dini görüşləri, ritualları (ayinləri) və s. sinifli cəmiyyət yaranandan əvvəl, demək olar ki, bir-birilə eyniyyət təşkil etmişdir. Müəyyən coğrafi şərait, məkan fərqlərindən irəli gələn bəzi cüzi dəyişikliklərə diqqət yetirməsək, müxtəlif qəbilə və tayfalara məxsus inancların, adət-ənənələrin, ritualların məzmununda elə bir ciddi fərqlərin olmadığını görürük.

Bir-birinin əxlaqına, məişətinə, dini dünyagörüşünə qədim qəbilələrin olan təzyiqinin başqa bir mənbəyi isə daha qədim qəbilənin üstün dini dünyagörüşünün ondan nisbətən cavan olan qəbilənin ictimai həyatına nüfuz etməsinin qaçılmaz idi. Bu prosesdə digər qarşılıqlı təsirlərin, məsələn, hərbi yürüşlər nəticəsində güclə qəbul etdirilən dini dünyagörüşündən də danışmaq olar. Bütün bu səbəblər qədim qəbilələrin ictimai-mədəni, ruhi-mənəvi həyatında baş verən yaxınlaşmalar nəticəsində meydana çıxıb bilirdi.

Azərbaycan və rus xalqlarının qədim mifologiyasının tarixi köklərində ictimai-sosial və mədəni-mənəvi əlaqələr dayanır. Əlbəttə, iqtisadi-ticarəti əlaqələrin də bu münasibətlərin müəyyən dərəcədə formalaşmasına köməyi olmuşdur. Bu xalqlar arasındakı əlaqələr əsrlər boyu sabitləsə də, həm də zaman-zaman qarşılıqlı təzyiqlərə məruz qalmışdır. Belə qarşılıqlı münasibət və əlaqələrdə qədim qəbilələrin mif strukturları da önəmli yer tutmuşdur, qarşılıqlı təsirlər nəticəsində arxetip modellər həm də mifoloji sistemlər yaradaraq, mifin növlərini sabitləşdirmiş və folklor dünyagörüşünün formalaşmasına keçid başlamışdır.

Türk mifoloji dünya sistemi daha ulu olduğundan qədim slavyan qəbilələrinin əski mifoloji dünyagörüşü strukturlarına nüfuz etməyi bacarmışdır. Eyni zamanda folklorlarda janrlaşma prosesinin yaranmasının ədəbi əlaqələrin formalaşmasına da

lazımınca nüfuz etməsinin danılmaz fakt olduğunu qeyd etməliyik.

Mifologiya və folklor tarixinin təqribən hansı əsrdə bir proses olaraq əsasən tamamlanıb bitməsi barədə yekdil münasibətlərə rast gəlinmir. Bununla belə, şifahi ədəbi-bədii yaradıcılığın XVI əsr və ondan sonralara da davam etməsi artıq elmə məlumdur.

Yazılı ədəbi yaradıcılığa keçiddə mif və folklor yaradıcılığından müxtəlif janrlarda mifoloji düşüncədən və folklor nümunələrindən istifadə məsələlərinin araşdırılması önəmlidir. Mifoloji təfəkkür və folklor janrlarının iştirakı yazılı ədəbi janrlarda mütləqdir və bu gün də davam edərək yazılı ədəbi yaradıcılığın ideya-estetik mənbəyinə çevrilməkdədir.

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı, dissertasiyanın aktuallığı həm də ədəbi təcrübədə sınaqdan keçirilmiş mifoloji düşüncə materiallarından necə istifadə edilməsinin tədqiqi aspektlərini Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünaslığında diqqət mərkəzinə qoymasındadır.

Mif düşüncəsinin müxtəlif formalarının bədii ədəbiyyatda rəngarəng təzahürləri, mifoloji inancların, arxetip və mifoloji simvolların bədii ədəbiyyatda inikası bu gün bədii ədəbiyyatı daha çox maraq obyektinə çevirməkdədir.

Keçən əsrin ikinci yarısında xarici və ölkə ədəbiyyatlarında bədii mif yaradıcılığı modernizm nümayəndələri, daha sonra isə postmodernizm nümayəndələri tərəfindən fəal şəkildə həyata keçirilmişdir. Bədii mifologizmin güclənməsi digər yazıçıların və dramaturqların yaradıcılığında səciyyəyəndirilmişdir. Mif dünya mədəniyyətində maraqlı və mürəkkəb bir hadisə olmaqla müxtəlif elm sahələrində çalışanların düşüncəsini məşğul etmişdir. Bədii sənət nümayəndələrinin mifologizmə müraciəti o qədər ardıcıl və sıx olmuşdur ki, hətta rus ədəbiyyatşünaslığında və estetik fikrinə xüsusi “Dostoyevski kosmosu”, “Tütçev kosmosu”, “Lermontov kosmosu” kimi anlayışlar dövriyyəyə daxil edilmişdir. Rus

ədəbiyyatında adlarını çəkdiqlərimizdən başqa, F.Soloqub, V.Xlebnikov, A.Blok, A.Axmatova, onlardan daha əvvəllər isə Azərbaycan mütəfəkkirləri İmadəddin Nəsimi, XIX-XX əsrlərdə Abasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Əli Bəy Hüseynzadə, Yusif Vəzir Çəmənzmənli, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və başqaları öz elmi-bədi, fəlsəfi-estetik baxışlarında mifoloji düşüncənin özünəməxsus poetik biçimini yaratmışlar. Mifik düşüncəyə münasibət nəinki elmi-tarixi aspektdə, həm də dini-fəlsəfi müstəvidə özünü nümayiş etdirməklə onların yaradıcılığına xüsusi impuls vermişdir.

Mifologiya obrazları mifoloji allahlar kimi bizə varlığın başlanğıcının bəzi məlum simvollarını verir ki, bu, transendent xarakter daşımaqla şəxsiyyətin təcrübəsinə mütləq yaddır. Mifologiyanın daxili mənası elə şüuraltı qüvvələrlə müəyyənəlsir ki, onlar uzaq, tarixəqədərki dövrə qədər gedib çıxır və bu da qaranlıq və aydın olmayan zamanda şüurun dərinliklərindən ortaya çıxmaqdadır. Mifologiyada sənətlə ümumi olan bir əsas vardır ki, bu da ilahililiyə şüuraltı cəhddir. Lakin sonsuzluğa canatma – ilahi qüvvəyə canatmadır. Mifologiya insan hərəkətini ifadə edən simvolların daşıyıcısıdır ki, burada insan bilavasitə konkretən Allahın ifadələrinin mücərrəd ümumi formalarına gedib çıxır.

Xalq təfəkkürünün təcəssümü olaraq obraz və qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi dünyasının səciyyələndirilməsi, əsərlərdə yer alan qəhrəman, antiqəhrəman, qəhrəmanın oxşarı, yalançı qəhrəman və ya sadə görünüşlü insanların dini dünyagörüşü, mifoloji dünyagörüşü üzə çıxarılmasına təşəbbüs göstərilir.

Tarixi müqayisə köməyi ilə Azərbaycan mifoloji düşüncəsini idarə edən inanc sistemi kimi totemizmdən geniş istifadə olunmuş, problemə münasibət müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Hər bir mifoloji cəmiyyət öz mifik qayda-qanunları ilə bu inkişafda gerçəkliyin obrazlı mif düşüncəsinə tabe olur. Sonrakı mərhələlərdə isə obrazlı düşüncə dəyər qazanaraq

mənəvi reallığa çevrilir və mifoloji inanc səviyyəsinə qədər yüksəlir. Daha sonrakı proseslərdə isə mifoloji inanc mifoloji cəmiyyətin mövcudluğunu tənzimləyən funksiya rolunu oynayır. Azərbaycan, rus və Avropa tədqiqatçılarının elmi-bədii, fəlsəfi-estetik baxışlarında kosmik düşüncənin özünəməxsus poetik biçimindən faydalanmışıq.

Yazıçı düşüncəsinin qaynaqlandığı mifoloji strukturlar Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünaslığında mifoloji düşüncə və bədii ədəbiyyat problemlərinin öyrənilməsinin mərkəzində duran ən önəmli məsələlərdən biridir. Bütün bunlara xalqın etnogenezinə üz tutub öyrənməklə işıq salmaq mümkündür. Məhz bax bu məsələnin özü də təqdim olunmuş işin aktuallığını təşkil etməkdədir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycan türk mifologiyasının öyrənilməsi tarixi on doqquzuncu yüzilliyin sonlarına təsadüf etsə də, onun milli ədəbiyyatşünaslıqda sistemli şəkildə tədqiqi keçən əsrin 20-ci illərindən başlamışdır. Slavyan mifologiyasının öyrənilməsi tarixi rus ədəbiyyatşünaslığı və folklorşünaslığında isə on səkkizinci yüzilliyə gedib çıxır. Beləliklə, həmin elm sahələri mifologiyanın öyrənilməsi ilə bağlı işi daha ardıcıl və sistemli şəkildə reallaşdırmışlar. Rus tədqiqatçılarından A.F.Losev, Y.Lotman, Y.Meletinski, A.Qumilyov, S.Averintsev, M.Baxtin, N.Dyakonov, B.İvanov, Y.Qolosovker, B.Toporov, S.Neklyudov, M.Steblyin-Kamenski, S.Tokaryev, M.Şaxnoviç, M.İvanov; Azərbaycan tədqiqatçılarından M.Təhmasib, M.Seyidov, A.Şükürov, İ.Vəliyev, K.Vəliyev, B.Abdulla, K.Abdulla, S.Rzasoy, M.Cəfərli, R.Qafarlı, A.Nəbiyev, İ.Abbaslı, H.İsmayılov, M.İmanov, R.Əliyev, A.Hacılı, R.Kamal, İ.Sadiq, C.Bəydili, A.Xəlil, T.Salamoğlu, F.Bayat, M.Qasımlı, N.Tağısoy, A.Əmrahoğlu, A.Acalov, A.Hüseynov, S.Rzasoy və başqaları bu tədqiqat mövzusu ilə bağlı bir çox mühüm aspektlərə nüfuz etməyə çalışmışlar. Onların elmi mühakimə, müddəa, fikir və baxışları problemin araşdırılmasının nəzəri bazasının formalaşmasında

önəmli rol oynamışdır. Buna baxmayaraq, indiyədək tədqiqatlardan kənarda qalmış Azərbaycan və rus mifoloji dünyagörüşü sisteminin bədii əsərlərdə necə əks olunması probleminin konkret bir doktorluq dissertasiya işində sistemli araşdırılmasına ehtiyac duyulmaqdadır.

Azərbaycan mifoloji düşüncəsi problemi ilə bağlı alimlərimiz mifologiyanın predmetini, nəzəri məsələlərini və s. xeyli dərəcədə araşdırmışlar. M.Seyidovun “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” və ya digər tədqiqatçıların – A.Acalov “Mifologiya”, C.Bəydili “Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya”, M.Cəfərli “Dastan və mif”, “Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası”, F.Bayat “Mifologiyaya giriş”, S.Rzasoy “Oğuz mifinin paradıqmaları”, “Oğuz mifologiyası”, “Oğuz mifi və Oğuznamə eposu”, “Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst”, R.Əliyev “Riyazi mifologiya”, “Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər”, “Mifoloji şüur və onun bədii spesifikasiyası”, “Azərbaycan folkloru: janr sistemi və poetikası”, A.Hacılı “Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi”, R.Qafarlı “Mifologiya”, “Mif və nağıl. Epik ənənədə janrlararası əlaqə”, “Azərbaycan mifoloji görüşlərində arxetipik simvollar”, H.Quliyev “Arxetip anlayışı və epik ənənədə müdrik qoca arxetipi”, M.İmanov “Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm”, “Xalq gülüşünün poetikası”, “Gülüşün arxaik kökləri”, “Folklorda obrazın ikiləşməsi”, R.Kamal “Kitabi-Dədə Qorqud: arxaik ritual semantikasi” və bir çox müəlliflərin bu kimi əsərlərini qeyd etmək mümkündür¹.

¹Seyidov, M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.; Seyidov, M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: 1983, 324 s.; Acalov, A. Mifologiya // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, Icild. Bakı: Elm, s. 37-66; Bəydili (Məmmədov), C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.; Cəfərli, M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.; Bayat, F.

Rus tədqiqatçılarından S.S.Averintsev “K.Q.Yunqun analitik psixologiyası və bədii fantaziyanın qanunauyğunluqları”, “Arxetiplər”, N.S.Avtonomova “Mif: xaos və loqos”, Y.V.Andreyev “Mifin poeziyası və nəsr tarixi”, A.N.Andreyev “Həyat ağacı”, M.M.Baxtin “Şifahi yaradıcılığın estetikası”, “Fransua Rablenin yaradıcılığı və orta əsrlərin İntibah xalq mədəniyyəti”, C.F.Birlayn “Paralel mifologiya”, A.N.Veselovski “Tarixi poetika”, “Mif və simvol”, Y.E.Qolosovker “Mifin məntiqi”, L.N.Qumilyov “Etnogenez və Yerin biosferi”, A.Y.Qureviç “Edda və saqa”, İ.M.Dyakonov “Şərq və Qərbin arxaik mifləri”, V.V.İvanov, V.N.Toporov “Slavyan şifahi modelləşdirilmiş sistemləri”, “Slavyan qədimliyi sahəsində tədqiqlər”, M.İ.İvanova “Erkən yaradıcılıqda Bibliya motivləri”, A.F.Losev “Mifologiya”, “Mifin dialektikası”, “Antik simvolizm öçerkləri və mifologiya”, “İşarə. Simvol. Mif”, Y.Lotman “Bədii mətnin strukturu” əsərlərində mövzu ilə əlaqəli bir çox məsələlərə toxunmuşlar².

Mifologiyaya giriş. Bakı: 1999; Rzasoy, S. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.; Rzasoy, S. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 366 s.; Rzasoy, S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı: Nurlan, 2007, 182 s.; Rzasoy, S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.; Əliyev, R. Mifoloji şüurun bədii spesifikasiyası. Bakı: Qartal, 2001, 100 s.; Hacı, A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s.; Qafarlı, R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlar arası əlaqə). Bakı: ADPU, 2002, 448 s.; Quliyev, H. Arxetip anlayışı və epik ənənədə müdrik qoca arxetipi // Türk epik ənənəsində dastan. “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” VI uluslararası folklor konfransının materialları. 2010, 25-26 noyabr. Bakı: Səda, 2010, s.218-220; İmanov, M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: Elm, 1999. 116 s.; Kazımoğlu, M. Folklorlarda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 226 s.; Kamal, R. “Kitabi-Dədə Qorqud” arxaik ritual semantikasi. Bakı: Yeni nəşrlər evi, Elm, 1999, 72 s. və s.

² Аверинцев, С.С. Аналитическая психология К.Г.Юнга и закономерности творческой фантазии // Вопросы литературы. 1970, № 3, с.113-143; Аверинцев, С.С. Архетипы // Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах. Второе издание, том 1. Москва: Советская

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və rus mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan, onların qədim arxitektonik strukturlarında dayanan mifoloji düşüncə nümunələridir. Məhz qeyd etdiyimiz bu ümumi tədqiqat obyektində onun mühüm təzahür formaları üzrə şəxələnilir: mifin obrazlı düşüncə sistemi, mifoloji inanc səviyyəsi, arxetip və mifoloji simvollar səviyyəsində nəzərə çarpdırılır. Mifin obrazlı düşüncə sisteminin nəzəri problemləri tədqiqatda ümumi obyekt olaraq ortada durmaqla mifoloji inancın bədii ədəbiyyatda necə inikas olunmasını xüsusi obyektə çevirir, arxetip və mifoloji simvollar isə bütövlükdə bir obyekt kimi ədəbiyyatı da öz təsiri

энциклопедия, 1987, 720 с.; Автономова, Н.С. Миф: хаос и логос // Зablуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. Москва: Политиздат, 1990, с. 30-57; Андреев, Ю.В. Поэзия мифа и проза истории. Ленинград: Лениздат, 1990, 221 с.; Бахтин, М.М. Формы времени хронотопа в романе // www.gumer.info/bibliotek-Buks/literat./baht-form/; Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. Москва: 1990, 527 с.; Бирлайн, Дж.Ф. Параллельная мифология. Москва: Крон-пресс, 1997, 336 с.; Веселовский, А.Н. Историческая поэтика. Москва: Высшая школа, 1989, 404 с.; Веселовский, А.Н. Миф и символ // Русский фольклор. Вопросы теории фольклора. 1979, Вып. 19, с. 186-199; Лосев, А.Ф. Философия имени. Музыка как предмет логики. Диалектика мифа // Лосев, А.Ф. Из ранних произведений. Москва: 1990; Лосев, А.Ф. Миф. Число. Сущность. Москва: Мысль, 1994, 919 с.; Лотман, Ю.М. Структура художественного текста. Москва: 1970; Лотман, Ю.М. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя // Ученые записки Тартуский Университет. Вып. 209: Труды по русской и славянской филологии, 1968, №11, с.5-50; Лотман, Ю.М. Лекции по структуральной поэтике // Ю.М.Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. Москва: Гнозис, 1994, с. 17-263; Лотман, Ю.М. Литература и мифология // Ученые записки Тартуский Университет. Вып.546: Труды по знаковым системам, 1981, № 13, с. 35-55; Лотман, Ю.М. Миф имя-культура // Ученые Записки Тартуский Университет. Вып.308: Труды по знаковым системам, 1973, № 6, с.282-303; Лотман, Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства. Гуманитарное агентство. Санкт-Петербург: Академический проект, 2002 .

altına alır.

Ayrıca olaraq, tədqiqat obyektinə mifoloji inanc və etnik-millî kimlik problemi, arxetipdə mənə obrazlarının təkrarlanması və s. bu kimi elmi məsələlər də daxildir.

Dissertasiyanın predmetini isə deyilən təsir imkanlarının bədii ədəbiyyatda necə dəyərləndirilməsi yolları üzə çıxarır: bədii ədəbiyyatda mifin, arxetipin, ritualın, mifoloji inancın və mifoloji simvolların istifadə olunması, yazılı mədəniyyət abidələrində, ədəbi təcrübədə ruhi-mənəvi dəyərlərin axtarışı, obrazlı yaradıcılıq forması və s. Bütün bunlar bilavasitə Azərbaycan və rus bədii yaradıcılığında nəsr və poeziyanın, demək olar ki, əksər janrlarında öz tətbiqini tapır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində başlıca məqsəd Azərbaycan və rus (slavyan) mifologiyasının nəzəri məsələlərini tədqiq etmək, öyrənmək, bu xalqların mifoloji düşüncəsinin təşəkkülü və genezisini araşdırmaqdır. Belə olduqda içində mif, mifoloji inanc, mifin obrazlı düşüncə modeli, arxetiplər, mifoloji simvollar, rituallar (ayınlar) və obrazlı yaradıcılığa keçidlərin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi tədqiqatın məqsədini təşkil edir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün tədqiqat prosesində bir neçə vəzifələrin yerinə yetirilməsinə çalışmışıq:

- mifoloji simvol, xronotop və mifoloji təfəkkür anlayışlarının təhlili;
- arxetip və mifoloji inanc üzrə araşdırmaların aparılması;
- Azərbaycan mifoloji düşüncə sisteminin araşdırılması;
- Azərbaycan mifoloji düşüncə sistemindən mifik obrazlı düşüncəyə keçidlərin təyin edilməsi;
- rus mifoloji düşüncə sisteminin araşdırılması;
- rus mifoloji düşüncə sistemindən mifik obrazlı düşüncəyə keçidlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycan və rus mifoloji inanclarının bədii ədəbiyyatda istifadə formalarının öyrənilməsi;
- kosmoloji miflərin yazılı mədəniyyət nümunələrində

necə əksini tapmasının müqayisə edilməsi;

- arxetip obrazların, mifoloji simvolikanın hər iki ədəbiyyatdakı istifadə imkanlarının nəzərdən keçirilməsi;

- hər iki ədəbiyyatdakı obrazlı yaradıcılıq prosesində ritual və mifoloji semantika məsələlərinin tədqiq edilməsi;

- mədəniyyətlərdəki sabit inanc sistemlərinin ədəbiyyata gətirilməsilə müəyyənləşən “Azərbaycan kosmosu” və “rus kosmosu”nun bu xalqların bədii yaradıcılığında inikasının öyrənilməsi və s.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji bazasını mifoloji və folklor düşüncəsinin araşdırılmasında, bütövlükdə Azərbaycan və rus mədəniyyətinin öyrənilməsində uğurlu şəkildə tətbiq olunan müasir elmi-nəzəri metodlar təşkil edir. Tədqiqatda arxetiplər nəzəriyyəsinin qabaqcıl texnoloji üsullarından, struktur-semantik və semiotik araşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur. Dissertasiyada mifologiya və folklorla ədəbi əsərlərin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək üçün Azərbaycan, rus və dünya elmi-nəzəri fikrindəki səmərəli konsepsiyalardan istifadə edilmişdir. Elmi-nəzəri və ədəbi-bədii örnəklər Azərbaycan və rus mifoloji modelləri əsasında nəzərdən keçirilərək dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiyada əsasən ədəbi-nəzəri-müqayisəli tədqiqat metodlarına üstünlük verilmiş, zəruri olduqda tipoloji müqayisələrə, struktur-semantik təhlillərə yer ayrılmışdır. Eyni zamanda, ədəbi-nəzəri təhlil modelləri bədii ədəbiyyat üzərində qurulmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- XX əsr Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünaslığında mifoloji düşüncə, motiv, süjet, mövzu və obrazlarla bədii ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin özəlliyinin sübuta yetirilməsi;

- Bədii ədəbiyyatın arxetiplərdən ideyalar mənimsəməsini və onun inkişafını şərtləndirən amillərin müəyyənləşdirilməsi;

- Bədii ədəbiyyatın məzmununda mifoloji xronotopların iştirak xüsusiyyətlərinin incələnməsi;

- Mifoloji inancla mifin yazılı ədəbiyyatda qarşılıqlı təzahür imkanlarının ortaya çıxarılması;

- N.Qoqol, M.Lermontov, S.Yesenin, V.Xlebnikov, M.Bulqakov, A.Axmatova, Ç.Aytmatov, A.Kim və başqalarının yaradıcılığında mifoloji elementlərdən istifadəyə üstünlük verilməsi səbəblərinin aşkarlanması;

- Mifin yazılı ədəbiyyatı zənginləşdirməsi və onun sosial həyatın təsvirində rolunun üzə çıxarılması;

- İ.Şıxlı, Ə.Əhmədli, H.Cavid, Anar, M.Suleymanlı, Y.Səmədoğlu, Elçin və başqalarının yaradıcılığında arxaik, mifik təfəkkür elementlərinin mifoloji zaman və məkanla bağlılığının müəyyənləşdirilməsi;

- Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarında mifoloji motiv, mövzu və obrazlara oxşar və fərqli müraciətin əsas xətlərinin ortaya qoyulması;

- Azərbaycan və rus yazıçılarının əsərlərində mifoloji süjetlərdən istifadənin iş prosesində mif poetikasında zərurətə çevrilməsinin göstərilməsi;

- Ç.Aytmatovun “Ağ gəmi”, “Erkən leyləklər”, “Çingiz xanın ağ buludu”, “Dənizkənarı ilə qaçan alabaş”, “Əsrə bərabər gün”, M.Bulqakovun “Master və Marqarita”, M.Suleymanlının “Köç”, “Dəyirman”, “İ.Şıxlının “Ölən dünyam” və s. əsərlərindəki mifoloji elementlərin üzə çıxarılması;

- Mifoloji şüurun düşüncə modelinin qədim dünyanı əks etdirməsi və dünyanın universal ümumbəşəri cəhətdən şüurda inikas etdirilməsinin göstərilməsi;

- Mifin bədii ədəbiyyatda arxetip, obraz və simvolların köməyi ilə yenidən canlandırılmasının və dirildilməsinin yazıçı dəst-xəttində yerinin müəyyənləşdirilməsi və s. ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan folklorşünaslığında bu sahədə müqayisəli və tipoloji tədqiqatlar yetərincə aparılmadığından, xüsusən Azərbaycan və rus ədəbiyyatında oxşar motivlərin, mifoloji inancların, mif strukturlarının, arxetip və obrazlı düşüncənin mahiyyətinə o qədər də nüfuz edilməmişdir.

Tədqiqat prosesində çeşidli müddəalar, fikir və tezislər irəli sürülmüşdür. Təhlillərdən alınan elmi yenilikləri belə qruplaşdırmaq mümkündür:

- Azərbaycan və rus ədəbiyyatında etnik-millət kimlik probleminə analogi strukturların üzə çıxarılması;

- mifoloji inanc sisteminin, mif obrazlı düşüncənin hər iki xalqın ədəbiyyatında üst-üstə düşdüyünün, mif, mifik inanc və mifoloji təfəkkürün eyniyyət təşkil etdiyinin ortaya qoyulması;

- Azərbaycan və rus mifoloji-mədəni formalarının bazasında universallığın aşkarlanması;

- hər iki xalqın mifologiyasında arxetipin və ilkin obrazların təkrarlanması;

- mif arxetiplərinin ədəbiyyat arxetiplərinə münasibətinin təyin olunması;

- mifoloji inancın müəllif yaradıcılığına birbaşa təsirinə məqsədəuyğunluğunun aşkarlanması;

- mifin poetikası ilə poeziyanın və nəsrin poetikası arasında sıx əlaqələrin mövcudluğunun tədqiq edilməsi;

- mifoloji zamanın sənətkarın altşüurunda mövcud olması və bunun mifin genetik kodları ilə bağlılığının təhlil olunması;

- sənətkarın yaradıcılığında asılı olaraq, hər hansı mifoloji inanc və kosmosun formalarında dəyişkənliyin müəyyənəndirilməsi;

- bədii ədəbiyyatda arxetipin, mifoloji simvolun semantikasının ədəbi yaradıcılığa uyğunluğunun öyrənilməsi və s. bu kimi məsələlərin araşdırılması dissertasiyanın elmi yeniliyinin dəyərini ortaya qoyan amillərdəndir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi konkret nəzəri-praktik əhəmiyyəti özündə əks etdirməkdədir. Araşdırma bilavasitə mifologiyanın mənşəyi ilə əlaqədə olan nəzəriyyələrlə sıx bağlı olduğundan burada elmi işin nəzəri əhəmiyyəti yuxarıda əsaslandırılmış yeniliklərdən ibarətdir. Problemin həllində Azərbaycan və rus ədəbi nümunələrinin

mövzuya uyğun tədqiqi də mühüm rol oynamışdır.

Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti onda nəzəri və ədəbi materiallardan əldə olunmuş elmi müddəa və nəticələrin gələcək tədqiqat işlərində istifadə oluna biləcəyini yəqinləşdirir.

Bundan başqa, təqdim olunmuş dissertasiya işi ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıqdan xüsusi kurslarda və seminarlarda yardımçı metodik göstəriş, dərs vəsaiti və s. kimi istifadə etməyə də imkan verir. Tədqiqatın nəzəri nəticələri mifologiya və ədəbiyyatşünaslıq problemlərinə həsr olunmuş gələcək araşdırmalar üçün elmi- nəzəri və praktik mənbə və baza rolunda çıxış edəcəyi də şübhə doğurmur.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının 05 dekabr 2012-ci il (protokol №7) və Respublika Əlaqələndirmə Şurasının 09 dekabr 2013-cü il tarixli (protokol №3) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur. Tədqiqatın başlıca elmi müddəaları, mühüm elmi yenilikləri, ideya-nəzəri fərziyyələri, nəticələri və s. beynəlxalq konfransların materiallarında, müxtəlif tematik məcmuə və jurnallarda, “Mifoloji düşüncə və bədii ədəbiyyat” adlı monoqrafik araşdırmada öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya “Giriş” (18958 işarə), I fəsil (64 152 işarə), II fəsil (55 829 işarə), III fəsil (105 166 işarə), IV fəsil (85 183 işarə), V fəsil (121 110 işarə), “Nəticə” (13 451 işarə), ümumilikdə (463 849 işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində onun aktuallığı əsaslandırılmış, obyektı və predmeti, məqsədi və vəzifələri, problemin tədqiq tarixi və öyrənilmə dərəcəsi, elmi yenilikləri, elmi-metodoloji əsası, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş, işin aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “**Mifologiya və bədii ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələri**” adlanan birinci fəslı üç paraqrafdan ibarətdir. Birinci fəslin birinci paraqrafı “*Mifoloji simvollar sənətkarlıq vasitəsi kimi*” adlanır. XX əsrdə sənətin mif düşüncəsinin müxtəlif formalarının effektiv qarşılıqlı əlaqələri onun inkişafının ən əsas tendensiyalarından biridir. Müxtəlif yaradıcı metodlar, istiqamətlər və üslubi axınlarda olan əsərlərə bədii mifologizm xarakterikdir. O yazıçının bir, yaxud bir neçə dini-mifoloji sistemlərlə dialoqu nəticəsində, bu və ya digər dərəcədə Yeni dövrün bədii ənənələri ilə əlaqəlidir.

Baş a çatmış XX yüzillikdə bu dialoq sənətin humanitar elmlərlə, hər şeydən öncə etnologiya və “dərindənşdirilmiş psixologiya” ilə qarşılıqlı əlaqələrini mürəkkəbləşdirilmişdir: 1920-1950-ci illərdə bu elm sahələri çərçivəsində mifin mürəkkəb mədəni fenomen kimi kompleks tədqiqi ortaya çıxır. Yeni konsepsiyalar mifi ümumi psixomental matrisa (Z.Freyd, K.Q.Yunq, K.Kerenyi, C.Kempbell), yaxud universal ritual-davranış sxemi (A.Van Qenner, M.Eliade), yaxud da daha tutumlu məntiqi struktur (E.Kassirer, K.Levi-Stros) kimi kütləviləşdirir. Əksər elmi məktəblər üçün ümumi olan ideyanın mahiyyəti onda idi ki, mifologiya obrazlı şəkildə insan şüurunun fundamental, doğum (əski) xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Mifoloji modellərin simvolikliyi və konseptuallığı onların sosial-tarixi konkretlikdən asılı olmayan müxtəlif “metafizik başlanğıc”ların bədii məhsuldarlığını müəyyən etdi. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin əvvəllərində mifik düşüncənin müxtəlif

sxemləri Qərbi Avropa və rus modernizm sənətində (Q.Lourens, D.Merejkovski, A.Remizov və b.) fəal şəkildə tələb olunurdu. Dini düşüncə böhran vəziyyətinə dül/Vşdüyü “sərhəd” dövründə, fəlsəfi sistemlər bir-biri ilə döyüşdüyü (A.Benua), “faciəvi dıbsızlıqların kənarında dayanmaq hissi daha da kəskinləşəndə” (F.Solloqub) mif sənətkarlara varlığın dərin əsaslarını dərk etmək “açar”ı kimi göründü: onlar mifdə həyatın yenidən dərkini və yeni şəkildə ortaya çıxmasını gördülər.

Y.Meletinski mifologiyayla bədii ədəbiyyatın, mifologiyadan yararlanmanı yalnız forma və məzmununa tam şəkildə sadıq istinad kimi mənalandırmamışdır, eyni zamanda onun ilkin mənası ilə ziddiyyət təşkil edən məna tutumunda çıxış edə biləcəyinə də diqqət yetirmişdir. Tədqiqatçı mülahizəsini əsaslandırmaq üçün F.Kafkanın əsərlərinə, xüsusən də onun “Çevrilmə” əsərinə üz tutmuşdur. Qəhrəmanın heyvana çevrilməsini miflərdə, nağıllarda totem timsalında yenidən dirilməsi kimi qiymətləndirən tədqiqatçı yazıcının əsərində mif bazasında “anti-mif” yaradıcılığı iddiasını irəli sürmüşdür və “anti-mif” tezisini də bununla əsaslandırmışdır ki, mifdə totem timsalında dirilən obrazlardan fərqli olaraq, Qreqor Zamzanın çevrilməsi və sonda ölməsi onun yaxınlarının sevincinə səbəb olur.

Mifologiyanın yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqələri həddindən artıq zəngin, rəngarəng və fərqlidir. Son vaxtlar bu problemin araşdırılması sahəsində mühüm bir mərhələ başlamışdır. Y.Meletinski elmi araşdırmaları da təsdiqləyir ki, problemin ardıcıl və konsepsiyalaşmış tədqiqinə bu gün də xüsusi ehtiyac duyulmaqdadır.

“Mifoloji xronotoplar və bədii əsərin ritual (ayin) məkanı” adlanan ikinci paraqrafda göstərilir ki, tədqiqatçı A.A.Uxtomski German Minkovski və Albert Eynşteyn ideyalarının təsiri ilə bizi “xronotop” termininin elmi diskursuna daxil edir. Bəri başdan söyləyək ki, bizim üçün anlayışın əzəli interpretasiyası olduqca mühüm dəyərə malikdir. “Xronotop”

(qədim yunanca *xpovoc*, “zaman” və toloç “yer”) koordinatları olan məkan-zaman arasındakı qanunauyğun əlaqələrdir. A.A.Uxtomski bu anlayışı insan qavrayışı kontekstinə daxil edir: *“Xronotop baxımından artıq mücərrəd nöqtələr yox, varlığın canlı və silinməz hadisələri mövcuddur”*³.

A.A.Uxtomski xronotopun mədəni-antropoloji dərkini qeyd edir. O, “xronotop”un ikili xarakterini açmasa da, onu fiksasiya edir. Çünki o varlığa immanentdir, şərti və düşünüldür, deməli, məntiqi davam etdirməklə subyekt- insan tərəfindən qəbul ediləndir.

M.Baxtin bu anlayışı ədəbiyyatın formal-məzmun kateqoriyası kimi istifadə edir. *“Ədəbiyyatda bədii baxımdan istifadə edilmiş zaman və məkan münasibətlərinin mühüm qarşılıqlı əlaqəsini biz xronotop adlandırırıq. Bu, hərfi tərcümədə “zaman + məkan” deməkdir. Eyni zamanda xronotopu biz ədəbiyyatın formal-məzmun kateqoriyası kimi də başa düşürük”*⁴.

M.Baxtinə görə, xronotopun dərk olunmasında mərkəzi məkan-zaman vahidliyinin aksioloji istiqamətliyi yəni ki, onun da funksiyası bədii əsərdə şəxsiyyət mövqeyinin, mənanın ifadə olunmasıdır: “Mənalər sferasına daxil olma yalnız xronotopun qapısından içeri daxil olmaqla baş verir”. Başqa cür desək, əsərdə əks olunan mənalər məkan-zamanda yalnız onların vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Üstəlik xronotopda açılan mənalər, müəllif oxucu, tamaşaçı üçün, subyektiv şəkildə rənglənməklə varlığın dialojiliyinin sosial-mədəni spesifikasiyası ilə bağlıdır. Xronotopun mühüm fərqli xassəsi M.Baxtin yanaşmasına görə “ədəbiyyatda aparıcı başlanğıc kimi xronotop da zamandır”. Bizim məqsədimizə yetişməyimiz üçün bayram xronotopunun eksplikasiyası Y.Lotmanın müddəaları üçün mühümdür. Onun

³Ухтомский А.А. Статьи и выступления разных лет // ru element stodels.com/d-d-ukstomski-stat-i-ivyust uplieniya-raznu...,c.342.

⁴Бахтин М.М. Формы времени хронотопа в романе // www.gumer.info/bibliotek-Buks/literat./baht-form/,c.195.

xronotop konseptualizasiyasına müvafiqlik M.Baxtinin interpretasiyasında ondadır ki, məkan burada universal “ilkın və aparıcıdır”, bu elə bir bədii modelləşmədir ki, ona “məkan-zaman” diadasında daha başlıca rol verilir: “*Hətta zaman baxımından modelləşdirmə məkan dili üzərində ikinci üstqurum kimi görünür*”⁵. Bu ideyanın mənbəyini biz M.Qyüyyo düşüncələrində də tapa bilərik. M.Qyüyyo yazırdı: “*Özünüüz üçün zaman üzərində düşünün? Siz onu o zaman dərk edəcəksiniz ki, özünüüzü konkret məkanla əlaqələndirirsiniz. Zaman təsəvvürlərinə biz yalnız məkanın köməyi ilə gəlirik*”⁶.

Ritual, yaxud şənlik (silsilə) xronotopunun əsasında yenə də hadisə dayanmışdır. Məsələn, allahlara yalvarış, quraqlıq, bədbəxtliklər, faciələr və s. ritualın gedişi daim təkrarlanmanı, dünyada məkanın və zamanın fırlanmasını qeyd edir. Bayramda o arxetipik situasiya kimi təqdim olunur ki, burada məkan və zaman artıq insana verilib və artıq ondan çox da asılı olan şey yoxdur. Bu növdən əsasən dini bayramlarda istifadə olunur. Onun aparıcı komponenti kimi olmuş hadisəyə müəyyən münasibətdə olan məkan çıxış edir.

Mərasim, yaxud xətti xronotop konkret hərəkət naminə aparılan ritualların sistemidir. Bu sintezin əsasında qarşılaşmaq, yola salmaq, açmaq, əbədiləşdirmək və s. kimi məqamlar dayanmışdır. Bu tipli xronotop mərasim və dövlət bayramlarına xasdır. Bununla belə, o praktik olaraq yer xüsusiyyətini bildiren bütün yerlərdə hərəkətin ardıcılığını göstərir, həm də eyni zamanda zaman onların emosional rəngini əks etdirir.

Üçüncü paraqraf “*Ritual (ayın) və obrazlı yaradıcılıq*” adlanır. Burada vurğulanır ki, ritualların (ayınların) arxetiplərlə

⁵Бахтин М.М. Формы времени хронотопа в романе // www.gumer.info/bibliotek-Buks/literat./baht-form/, с. 196

⁶Гюййо М. Происхождение идеи времени. Съ предисловіемъ А.Фулъе. Мораль Эпикура и ея связь съ современными учениями. Переводъ К.Южина. С. – Петербургъ, Тип. Т – ва «Народная польза», Невскій, 148, 1899 г., 376 с.

dərin əlaqələri olduğunu qeyd etmək zəruridir. Məsələn, yeraltı dünyanın obrazı bütün mifologiyalarda var və o adətən görünməyən ölüm şahlığı kimi təsəvvür olunur (yunanca Aid-“görünməyən”). Heç kimin heç zaman görmədikləri haqqında bu qədər populyar olan və ölümə hansısa özünəməxsus obraz imkanı verən bu aləm hüznün ritualını formalaşdırdı. Bu, artıq neandertallarda keçirilən mərasim olmuşdur ki, həmin mərasimi də onlardan müasir fiziki tipli insan qəbul etmişdi.

İcma həyatı dirilər kimi ölümlər haqqında da öz qaygısını ortaya qoyurdu. Mifdə yeraltı dünyaya allahlar, müdriklik Allahu Nabu bəzən xəstəliklərə də müdriklər rəhbərlik edirlər⁷. Qədim insanlar canlılardan olduğu kimi ölümlərdən qorxmurdular. Əvvəllər ölüni dəfn etmədilər: əvvəllər ona qəbilənin eynihüquqlu diri üzvü kimi yanaşır, onun yanına ölü üçün nəzərdə tutulan qida məhsulunu qoyurdular. Lakin sonradan başa düşdülər ki, ölü cəsədlər dirilər üçün xəstəliklər yaya bilirlər (neandertalların məzarlarında müalicəvi xassəyə malik güllər tapılmışdır). Cəmiyyətin öz üzvlərilə bağlı qaygısı artıq dəfn mərasimi ölümü yenidən doğuluşa dövlənmə pozasında hazırlamaq, yaxud onun yuxusunu rahatlamaq şəklində simvolizə edirdilər. Dəfn mərasimlərini artıq rituallar qabaqlamağa başladı: onlar bununla nəinki ölüyə diqqət yetirirdilər, həm də onu istiqamətləndirmək və sakitləşdirmək istəyirdilər.⁸

Beləliklə, bu fəsildəki fikirlərimizi yekunlaşdırarkən belə bir qənaətə gəlirik ki, hər tip mədəniyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri yazılı ədəbiyyatla mifologiyanın qarşılıqlı şəkildə əlaqələrdə olaraq yaşamasıdır. Bu iki mədəniyyət sahələrinin bir – birilə qarşılıqlı əlaqələri mifin

⁷ Мифы народов мира / Энциклопедия в 2-х т. / под ред. Токарева С.А. Электронное издание, М.: 2008, 705 с.

⁸ Малиновский Б. Магия, наука и религия. Москва: Из-во «Рефл-бук». Перевод А.П. Хомик под ред. О.Ю. Артемовой. 1998, с.50-51.

yazılı ədəbiyyata “axın”ını təmin edir. Qeyd etdiklərimizdən göründüyü kimi , mifologiyanın yazılı ədəbiyyata daxil olması XX əsr mədəniyyətində daha kütləvi xarakter almaqdadır. Bu əlaqələrin kökü isə əslində xalq yaradıcılığının mifə meyli ilə əlaqədar olduğunu təsdiqləyir. Deməli, mifologiya xalq yaradıcılığının və yazılı ədəbiyyatın mənbəyi kimi çıxış etməklə, həm də onları maraqlı arxetipik elementlərlə, mifoloji mövzu, süjet, obraz, simvol və rituallarla zənginləşdirir. Miflə bədii ədəbiyyatın münasibətləri iki əsas aspektdə - evolyusion (təkamül) və tipoloji müstəvidə gedə bilir ki, bu aspektlərdən hər birini də ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməyə ehtiyac duyulmaqdadır.

Tədqiqatın “**Arxetip və bədii ədəbiyyatın ideya-məzmun və mənəvi-əxlaqi axtarışları**” adlanan ikinci fəslə də üç paragrafdan ibarətdir. Birinci paragraf “**Elmi-nəzəri fikirdə arxetip problemi**” adlanır. Burada göstərilir ki, yazılı ədəbiyyat öz mənbəyini və başlanğıcını mifologiyadan, folklor nümunələrindən götürmüşdür. Bunların qarşılıqlı əlaqələrini tarixən dünya filosofları və filoloqları sisteməlik şəkildə araşdırmaya cəlb etmişlər. Fərqli mülahizələr, konsepsiyalar problemin tədqiqində yeni fikirlərin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Başqa sözlə desək, problemi araşdırmaya cəlb edən əksər tədqiqatçılar sələflərinin elmi-nəzəri nəticələrini özlərinin yeni mülahizələrilə daha da zənginləşdirməyə çalışmışlar. Nəticədə yazılı ədəbiyyat və mifologiya-folklor qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsində həm bu sahəni, həm də filoloji fikri əhatə edən yeni elmi konsepsiyalar yaranmışdır.

Mifologiya-folklor və yazılı ədəbiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin araşdırılması prosesində qazanılan elmi-nəzəri uğurlardan biri arxetip məsələsi ilə bağlıdır. Elm aləminə ilk dəfə isveçrəli tədqiqatçı Q.Yunq tərəfindən gətirilən arxetip yunan dilində ilk obraz mənasını verir. Arxetiplər adi obrazlar deyil, “kollektiv təhtəşüurun obrazlarıdır”. Mifin, folklorun və bütövlükdə mədəniyyətin əsasında duran və nəsildən-nəslə

ötürülən qədim ümuminsani simvollarıdır.⁹

Dünya elmi-nəzəri fikrində sistemli və ardıcıl şəkildə işlənən arxetip problemini Azərbaycan, xüsusən də rus ədəbiyyatşünasları, folklorşünasları da müntəzəm araşdırmışlar. Bu sahədəki mövcud araşdırmaları onların məqsəd və funksiyasına görə müəyyən qruplara ayırmaq mümkündür. Birinci qrupa arxetip problemindən, onun ayrı-ayrı tərəflərindən, təzahür formalarından, bədii ədəbiyyatda əksi məsələlərindən ümumi və nəzəri-estetik planda danışılan tədqiqatları daxil etmək olar. İkinci qrupa isə elmi-nəzəri planda araşdırılmış arxetip probleminin özünün, onun binar qarşıdurmalarının və s. tərəflərinin bədii ədəbiyyatda, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında və əsərlərində təzahür formaları öyrənilən araşdırmaları aid etmək olar.

Arxetip anlayışına istinad edilən araşdırmada qarşıya qoyulan problem mifoloji inancın təzahür hallarından biri kimi tədqiq olunmuşdur¹⁰. Bəzi alimlərin araşdırmalarında arxetip anlayışı xatırlanmasa da, tədqiqatın ümumi gedişi məhz arxetiplərin təhlili üzərində qurulmuşdur. M.Kazımoğlunun, A.Şükürovun, C.Bəydilinin (Məmmədovun), R.Kamalın, S.Rzasoyun, A.Hacılının, A.Acalovun, F.Qasımovanın və başqalarının tədqiqatlarında deyilənləri müşahidə etmək mümkündür. Adları çəkilən müəlliflərin (təbii ki, əsərin həcmi nəzərə alındığından adları çəkilməyən müəlliflərdə də vardır) əsərlərində mifologiyanın təməl prinsipləri tədqiq olunmuşdur, bununla belə, bu problemlər arxetipin mifoloji sistemdə fərqli adlarla təzahürü olduğundan nəticə etibarilə arxetipin öyrənilməsinə zəmin hazırlamışdır.

“Arxetip və mifologiya yaradıcılıq kosmogenezi kimi”
adlanan ikinci paraqrafta arxetip anlayışının məzmunu açılır.

⁹ Мифы народов мира / Энциклопедия в 2-х т. / под ред.Токарева С.А. Электронное издание, М.: 2008, с. 92-93.

¹⁰Əliyev, R. Qurban və onun arxetipi haqqında struktur-semantik analiz // Dədə Qorqud. Elmi- ədəbi toplu. IV cild. Bakı: Səda, 2005, s.68-75

Arxetip arxaik fenomen olmaqla özünü miflərdə, eposda, folklorda, bədii ədəbiyyatda və s. sahələrdə göstərə bilər. Arxetip bütöv ambivalent struktur olmaqla neqativ və pozitiv aspektlərə malikdir. Birtərəfli obraz (yaxud berrəngli tərəfə malik olan hər hansı bir şey) heç zaman arxetip ola bilməz. Arxetip sabit olmaqla onun strukturunu pozmağa təhrif edənlərə qarşı mübarizə aparır. Arxetipin bütün xüsusiyyətləri bu və ya digər şəkildə həyatla sıx bağlı olmalıdır. Arxetip eynidərəcədə həm hissidir, həm də fikirdir, onların ayrı-ayrı insanların müstəqil həyatında yeri mövcuddur.

Ədəbi arxetipdə biz tez-tez təkrarlanan folklor və ədəbi əsərlərdə obrazlar, süjetlər və motivlər görürük. A.Y.Bolşakovanın fikrincə, ədəbi arxetip, özünün zahiri dəyişkənliyinə baxmayaraq, özündə “dəlib keçən” “yaradıcı” modeldir ki, dəyişilməz-sabit dəyər-məna nüvəsi daşığı (Eyni zamanda A.Y. Bolşakova “*ədəbi arxetip*”in *ədəbi kateqoriya kimi bir neçə mənalarnı-1. Yazıçı fərdiliyi (məsələn A.S.Puşkin haqqında tədqiqatçılar “arxaik arxetip şairi”); 2. “Daimi obrazlar” (Hamlet, Don Juan, Don Kixot); 3. Qəhrəmanlar tipi (ana, uşaq və s.); 4. Təbii olan obrazlar və simvollar (gül, dəniz və s.) fərqləndirir.*¹¹ Praktiki vərdişlər və instrumentarilər insan tərəfindən onun gücünün və müstəqilliyinin dərkinə gətirib çıxarır. Burada da ənənəvi, hətta ən müqəddəs olan hər nə varsa (insest qadağası, yaxud sülh danışığının müqəddəsliyi), hamısı pozulur.

Üçüncü paraqraf “*Arxetip: qəhrəman və anti-qəhrəman*” adlanır. Burada göstərilir ki, bədii ədəbiyyatda gerçək həyatın özü ilk baxışdan nə qədər sadədirsə, daha dərin qatlara nüfuz etdikcə mürəkkəbliklər, ziddiyyətlər bir o qədər çoxalır və rəngarəngləşir. Həyatın bənzərsizliyini dərk və təsvir etməkdə xalqın təfəkkürü, mənəviyyatı, eləcə də əsrlər boyu yaratdığı

¹¹Большакова А.Ю. Литературный архетип.// Литературная учеба. Москва, 2001, №6, с.171-172.

maddi və mənəvi sərvət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan xüsusi maraq doğuran məsələlərdən biri arxetip problemdir. Arxetip xalq təfəkkürünün və xalqın yaratdığı mifologiyanın, folklorun təməl prinsiplərindən, prioritet istiqamətlərindən biridir.

Arxetipin bədii əsərlərdə təzahür formaları fərqlidir. Elm aləminə ilk dəfə İsveçrəli tədqiqatçı Q.Yunq tərəfindən gətirilən arxetip, *“kollektiv təhtəşüurun obrazlarıdır”*¹². Əksər tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, mifin, folklorun və bütövlükdə mədəniyyətin əsasında duran və nəsildən-nəslə ötürülən qədim ümuminsani simvollardır. Əslində, arxetipin bədii əsərdə təzahür forması bu və ya digər dərəcədə mifologiyanın bədii ədəbiyyatdakı təzahürünü xatırladır. Yəni, arxetip hekayə, povest və ya romanda yazıçının istədiyindən, iradəsindən asılı olaraq düşünülmüş və planlaşdırılmış şəkildə təzahür edir; bəzən isə arxetip sənətkarın iradəsindən asılı olmadan, qeyri-ixtiyari şəkildə özünü göstərir. Hər iki halda arxetip müxtəlif funksiyaların gerçəkləşdirilməsinə xidmət edir. Məsələn, arxetip xalq təfəkkürünün təcəssümçüsü rolunda çıxış edə, obrazların mənəvi-əxlaqi dünyasının səciyyəvləndirmə vasitəsi ola bilər və s. Onun əsas funksiyalarından biri də ilk növbədə, təbii ki, bədii əsərin məzmun xəttinin başa düşülməsinə, xüsusən də ideya aləminin dərk olunmasına əlavə imkanlar açmaqdır. Arxetip probleminin yazılı ədəbiyyatda təzahürünün sistemli və ardıcıl tədqiqatçılarından biri olan Y.Meletinski özündən əvvəlki dövrlərin nəzəriyyəçi-folklorşünasların araşdırmalarını ciddi şəkildə təhlil etmiş və yalnız bundan sonra arxetipin söz sənətində təzahürünün müxtəlif tərəflərinə diqqət yetirmişdir. Arxetip probleminin bütün dövrlərin ədəbiyyatında təzahür formalarını ümumiləşdirilmiş formada ifadə edən alim ilk növbədə rus ədəbiyyatının üzərində xüsusən dayanmışdır.

¹² Мифы народов мира / Энциклопедия в 2-х т. / под ред.Токарева С.А. Электронное издание, М.: 2008, с. 92.

Y.Meletinski bədii ədəbiyyatda təzahür edən arxetipin ən müxtəlif formalarına diqqət yetirmişdir. Fikrimizcə, bunlardan ikisi söz sənətində ümumi təzahürü baxımından daha çox maraq doğura bilər. Onlardan biri bundan ibarətdir ki, tədqiqatçı qəhrəman arxetipini anti-qəhrəman arxetipi ilə qarşılıqlı əlaqədə götürmüşdür. “Qəhrəman arxetipi başlanğıcdan eyni bir qəhrəman nümunəsində təmsil olunan anti-qəhrəman arxetipi ilə sıx əlaqəlidir. İlk növbədə onu demək lazımdır ki, çox vaxt qədim, daha dəqiq, olduqca arxaik mədəni qəhrəmana heç də həmişə yaradıcı məqsəd daşımayan hiyləgərlik, kələkbazlıq şamil edilir¹³. Qəhrəman və anti-qəhrəman arxetipinə bütün xalqların həm folklorunda, həm də yazılı ədəbiyyatında geniş rast gəlinir. Folklorşünas alim M.Kazımoğlunun tədqiqatlarından birmənalı şəkildə aydın olur ki, qəhrəman və anti-qəhrəman arxetipi Azərbaycan folklorunun müxtəlif növlərində və janrlarında sistemli olaraq təzahür etmişdir. *“Bir-birini tamamlayan müsbət obrazlarda və bir-birini tamamlayan mənfi obrazlarda ikiləşmə axtarmaq, bir obrazı ona yaxın başqa obrazın “İkinci nüsxəsi” hesab etmək, yaqın ki, mübahisə doğurmaz. Amma əks qütblərdə dayanan obrazlardan birini o birinin “İkinci nüsxəsi” hesab etmək ilk baxışda şübhə doğura bilər. Şübhəni dağıtmağın yolu arxaik qatlara enmək, ilkin mənbəni nəzərə almaqdır. İlk mənbədə xeyrlə şər arasında toqquşma, məhz iki qardaşın toqquşmasıdır”*¹⁴.

Beləliklə, ikinci fəsildəki təhlil və araşdırmalar arxetip və bədii ədəbiyyatın ideya-məzmun və mənəvi-əxlaqi axtarışları probleminə işıq salarkən arxetipin folklor və yazılı ədəbiyyatda tez-tez təkrarlanan obraz, süjet və motivlər olduğunu və faktik olaraq, onun bütün sənət nümunələrini dəlib keçə bildiyini, eyni zamanda zahiri dəyişkənliklərə məruz qalmaqla özündə mütləq

¹³Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. Москва: 1994, с. 38.

¹⁴Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2006, s.4.

dəyişilməz dəyər-məna nüvəsini daşdığını görürük. Arxetip müəllif düşüncəsində müxtəlif funksiyaların gerçəkləşdirilməsinə xidmət etməklə xalq təfəkkürünün təcəssümçüsü olaraq obrazların, qəhrəmanların mənəvi-əxlaq dünyasının səciyyələndirməsində vasitəçi rolunu oynayır. Bədii əsərlərdə yer alan qəhrəman anti-qəhrəman arxetipi, həm də qəhrəmanın oxşarı, yalançı qəhrəman, mənfi əvəzedici kimi çıxış edir. Dünya və rus ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da qəhrəman-anti qəhrəman arxetipi nəinki bədii aspektlərdə, həm də nəzəri tədqiqat işlərində bir problem kimi araşdırılmış, məsələyə pragmatik münasibət öz qiymətini almışdır. Deməli, nəzərdən keçirdiyimiz arxetip və bədii ədəbiyyatın ideya-məzmun və mənəvi-əxlaqi axtarışları müstəqil mövzu və problem olaraq təhlil edilməyə layiqdir.

Üçüncü fəsil **“Mifologiyannın bədii ədəbiyyatda iştirakı və təzahür formaları”** adlanır. Bu fəsil üç paraqraftan ibarətdir. *“Mif və mifoloji təfəkkür”* adlanan birinci paraqrafta təhlil və araşdırmalar mövzu üzrə davam edir.

Mif arxetipin dərk olunması və ondan istifadə ilk növbədə bu anlayışın emosional baxımdan obrazlı şəkildə düzgün başa düşülməsini nəzərdə tutur. Mifsiz/arxetipsiz heç bir mədəniyyətin etnokosmik mahiyyətinə nüfuz etmək mümkün deyildir. Buna görə də miflərin tipologiyası onların ilkin-obrazlı tamlığının (bütövlüyünün) məntiqi ideyaların sintezi əsasında doldurulması ilə həyata keçirilməlidir, çünki mif bəşər övladının öyrənmə tələblərinin ilkin nöqtəsidir. Y.Meletinski qeyd edirdi ki, ibtidai təfəkkürə mücərrəd anlayışların zəif inkişafı xasdır: *“burada təsnif edilmə və məntiqi təhlil konkret predmet-əşya təsəvvürlərinin daha kobud obrazı vasitəsi və köməyi ilə aparılır ki, onlar işarə, simvol xarakterli olmaqla öz konkretliyini*

qoruyub saxlayır”¹⁵. Bununla belə, qavrayış obyektləri onların hissi keyfiyyətlərindəki ziddiyyətlər (qarşıdurmalar) vasitəsilə aydın hiss olunur¹⁶. Mifoloq S.Rzasoy isə bununla bağlı aşağıdakıları yazır: “*Mifologiya elmin başlanğıcıdır. Təəssüf ki, günümüzün pozitivist anlayışı içərisində mifologiya elm tarixinin başına yerləşdirilməmişdir.*”¹⁷. Nəticə etibarilə, bunlar da ən sadə təsnifatlar aparmağa imkan verir. Mifoloji modellərin interpretasiyasında ilk dəfə olaraq psixoloji modeldən istifadə edən V.Vundt hesab edirdi ki, *mif qavrayışın obrazlı assosiasiyalarından doğulub özünə assosiativ cərgə (səma-quş-qanad) birləşdirməklə ortaya çıxır ki, bunun da nəticəsində müəyyən mifologiya yaranır*¹⁸. K.Q.Yunqun analitik psixologiyası da, demək olar ki, bu konsepsiyaya söykənir. Uzaqda olanlara yaxındakıların köməyi və əksinə yanaşmanı izahetmə analogiyasını obrazlı assosiativ təfəkkürə söykənərək formalaşdırma nümunəsilə bağlı isə A.A.Potebnaya yazırdı: “*Dünyəvi od, yerin dünyanın təkini, səma alovunu buluddan fərqləndirmək sualına cavab vermək üçün əsas verdi. Yalnız bundan sonra belə bir sual meydana gəldi: dünyəvi od nədir və o, dünyəvi yerin təkindən nə ilə fərqlənir? Cavab isə aşağıdakı kimi olur: dünyəvi od (alov) elə səmadan yerə gəlmiş oddur (alovdur); dünyəvi yerin təki səmadakının sirli-sehrli təcəssümüdür. Bunun da müqabilində səmada və yerdə gedən hadisələr arasında geniş əlaqələr yaranır. Məsələn, şimşək quş kimidir və yaxud əksinə, quş (məsələn, ağacdələn də) özündə şimşəyin bəzi*

¹⁵Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. Мелетинский Е. М.; АН СССР, Инст-т мировой лит-ры им. М.Горького. Москва: Наука, 2000, с.165

¹⁶Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. Мелетинский Е. М.; АН СССР, Инст-т мировой лит-ры им. М.Горького. Москва: Наука, 2000, с.231

¹⁷Rzasoy S. Nizami poeziyası: mif-tarix konteksti. Bakı: Aqrıdag, 2003, s.5.

¹⁸Вундт В. Миф и религия. Москва: СПб., 2002, с.108-114.

*xüsusiyyətlərini daşıyır; günəş yanar çarxa bənzəyir və əksinə, yerdə sürtülməyin köməyi ilə yanan çarx müəyyən mənada günəşə bənzəyir, eyni zamanda günəş məhsulun yaxşı olacağından xəbər verir*¹⁹. Assosiativ cərgə (sıra) prinsipi ilə dilin özü qurulur. Bununla bağlı E. Kassirer aşağıdakıları yazır: *“Dili əsas etibarilə ümumi anlayışlar formasına və vəziyyətinə keçirmək üçün ona başqa anlayışların tam və aydın şəkildə təsnifləndirici anlayışı tələb olunur. Dildə adlandırma hər hansı ümumi əyani predmet-əşyadan götürülən sözün məzmunu hər hansı predmetin əksi (inikası) yox, predmetin mahiyyətindən ortaya çıxarılan obrazın özünü nümayişdir*²⁰. Odur ki, mifologiyadakı kimi dil anlayışlarının genezisinə müraciət edərkən, onların əsasında yer almış assosiativ-obrazlı keyfiyyətləri ortaya çıxarmağa ehtiyac vardır. Lakin miflərin tipologiyası özünü mifdə bürüzə verdiyi kimi emosional-obrazlı keyfiyyətdən çıxış etməklə həyata keçirilmək yox, müasir mücərrəd düşüncə, binar məntiq əsasında həyata keçirilir. Mifologiyanın təsnif edilmə sxemini formalaşdırmaqla, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, mifoloji şüur heç zaman şimal-cənub, yaxud qış-yay, yaxud soyuq-isti oppozisiyasına laqeyd deyil və bütün bu hissi qavrayışların arxasında dayanan hər hansı dəyər ideyasına asılılıqda da deyildir. O, elə həmin andaca analogiyalar cərgəsi qurur və onları bir-birinə qarşı qoymağa imkan verir. O, buraya iki dünya əlavə edir: göydəki şərq cənnəti allahlardan İndranı və qərbdə sular aləmindən Varunanı buraya əlavə edir. Beləliklə, biz şimalı cənuba “sadəcə olaraq” qarşı qoymağı arzuladıqda elə o andaca çoxsaylı binar oppozisiyaların ortada dayandığını görürük (dağlar - yeraltı dünya, göy - dəniz, cənnət - cəhənnəm, insanlar - yaxşilər, allahlar - asurlar və s. və i. a.) ki, burada dörd

¹⁹Потебня А.А. Слово и миф. М.: Издательство «Правда»,1989, с.275.

²⁰Кассирер Э. Философия символических форм. (Феноменология познания) В 3-х т. Т. 3.М.: Москва- Санк – Петербург, Университетская книга, 2002, с.222-223.

dünya və dörd varlığın qarşılaşdırılmış geniş obrazı bizim üçün, hər şeydən öncə, nəinki istisnalar, əksinə qaydalar kimi qarşımızda dayanır.

“Ensiklopedik ədəbiyyatlüğət”ində bədii mifologizmin 6 (altı) tipinin adı keçmişdir²¹.

“Ensiklopedik ədəbiyyat lüğət”indən fərqli olaraq, Y.Meletinski isə “Mifin poetikası” kitabında XVII-XX əsrlərdə mifologiyaya iki tip münasibət olması haqqında danışır²²:

“1. Ənənəvi süjet və “topika”dan (ümumi dəlil, ümumi sübut) şüurlu şəkildə orta əsrlər “təbiəti yamsılama” “simvolizm”indən tamamilə kənarlaşmaq naminə gerçəkliyi adekvat həyat formalarında əks etdirməklə imtina;

2. Mifdən tamamilə qeyri-ənənəvi, qeyri-formal şüurlu olaraq (onun formalaşmasından yox, ruhundan) istifadə cəhdə mövcuddur ki, orada həm mif, həm də mif yaradıcılığı müstəqil poetik xarakter daşıyır”²³.

Üçüncü variant təsnifatda isə rus simvolizmi çərçivəsində mifdən istifadədə iki əsas yanaşma fərqləndirilir:

1. Ənənəvi mifoloji süjet və obrazlardan yazıçı istifadə etməklə ədəbi əsərdə onun məlum mifoloji situasiyalarının əldə edilməsinə çalışır;

2.Gerçəkliyin mifoloji düşüncə qanunlarına uyğun olaraq modelləşdirilməsinə cəhd edilir.

Müasir tədqiqatçıların fikirlərinin nəticələrinə görə “varlığın və şüurun psixoloji modallığı olan mif XX əsrin əvvəllərində nəinki özünəməxsus fəlsəfi və bədii, həm də ideoloji, hətta siyasi quruluşlarda özünəməxsus “ilk elementə

²¹Литературный энциклопедический словарь / под.ред. В.М. Кожевникова, П.А.Николаева. Москва: Советская энциклопедия, 1987, с.224-225

²² Həşimova, A. Ədəbiyyatşünaslıqda mifologiya və bədii ədəbiyyat problemi (E.M.Meletinskiyin “Mifin poetikası” əsəri əsasında) // Filologiya məsələləri, Bakı, 2013, №10, s.458-462

²³Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. Москва: 2000, с.191.

çevrildi. Hissi və fəvqəlhissi, konkret və mücərrəd, "kollektiv", "xalqın yuxusu" kimi və son dərəcə şəxsi olan mif yaradıcılığı saysız-hesabsız, ən ağılasızmaz imkanlarını ortaya qoyurdu. N.Berdyayevin son dərəcə dürüst xarakteristikasına görə yorğun "*mədəniyyətə yaxın*" insanın *irrasional və o "allahsızlıq" dövründə mif yaradıcılığı yeni biliklərə tərəf addımlamaqla, həm də öz identifikasiyasında böyük sürətlə və faciəvi şəkildə dəyişiləsi dünyada irəli getmə kimi nəzərdən keçirilməlidir*".²⁴

Söylədiklərimiz bir daha göstərir ki, mifologiya bütöv və mükəmməl bir sistemdir. Burada diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, əcdadlarımız ömür sürdükləri dövənlərdə heç də mifologiya yaratdıqlarını düşünməmişlər. Onlar sadəcə olaraq gündəlik həyatlarını yaşamışlar. Nə zaman yaranmasından asılı olmayaraq, mifologiya insanın şüüraltı qatında öz gücünü qoruyub saxlamağa müvəffəq ola bilmişdir.

İkinci paraqraf "*Mifoloji inanc, etnik-milli kimlik və xaos-kosmos qarşudurması*" adlanır. Burada göstərilir ki, ibtidai cəmiyyətdə mifoloji inanc elə yaşanan gerçək həyatın özü idi. Məkana uyğun formalaşan inanc sonrakı mərhələlərdə cəmiyyətin tədricən mövcudluğuna təminat yaradan tənzimləmə funksiyası qazanmağa başlayır.

Tənzimləmə funksiyası tədricən bir cəmiyyəti digərlərindən, bir insan birliyini, tayfanı, toplumu, xalqı, geniş mənada, etnosu, daha sonra isə milləti digərlərindən fərqləndirən davranış normasına çevrilir. Təsadüfi deyildir ki, L.Qumilyev özünün etnos nəzəriyyəsində bir etnosun ("biz") digər etnosdan ("qeyri-biz") fərqləndirilməsinin əsasında davranış normalarının dayandığını xüsusi vurğulayırdı.

Milli şüür məhz etnik şüür əsasında formalaşdığı üçün onların hər ikisinin ilkin bazasında mifoloji inamın dayandığı şübhə doğurmur. Qurd türk mifoloji düşüncəsində, inamında etnosun xilaskarı və himayəçisidir. Böyük qırğız yazıçısı Ç.Ayt-

²⁴Бердяев Н.Смысл истории. Москва: 1990, с.63.

matovun “Qiyamət” və azərbaycanlı Aygün Həsənoğlunun “Mağara” əsərlərində qurd obrazı məhz bu funksiyada iştirak edir. Bu heç də danışılan nağıl və rəvayət kimi başa düşülməməlidir. Türklərin belə totemdən istifadə etmələri həm də yaranan reallıq kimi qəbul edilməlidir. Çünki qədim zamanlarda türklər qurdun doğrudan da onların real həyatında olmasına inanmış və sonradan bu, insanların dünyasına və taleyinə öz təsirini göstərmişdir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan türkləri indi də qurdun uğur gətirəcəyinə inanmaqdadılar. Bu, məsələn, “Dədə Qorqud”dan gəlmə “Qurd üzü mübarəkdir” atalar sözündə və “Yoluna qurd çıxanlar uğur qazanarlar, qara pişiklə rastlaşanların isə işləri nəhs gətirər” inancında açıq aydın hiss olunur. Vəli Həbiboglu və Ramazan Qafarlı da qurda bir totem kimi tapınmanın Azərbaycanda geniş yayılmasından söhbət açmışlar. K.Vəliyev isə “Elin yaddaşı, dilin yaddaşı” kitabında Çin mənbələrinə aid “Boz qurd” əsətirindən danışmaqla bunu totemizmin ilkin çağlarında bütün xalqların dünyagörüşündə özünü göstərən hadisə kimi dəyərləndirməklə, o dövrlərdə hər ailənin, hər toplumun bir heyvana, yaxud qurda öləri bağlılıq mərhələsi olduğunu söyləmişdir. Qurdun xilaskarlığının Avropa xalqlarının dünyagörüşündə yer tutduğu da özünü göstərir. Bununla belə, qurd obrazı əksər tədqiqatçılar tərəfindən skiflərdən əvvəlki çağlara aid edilmişdir. Skif-Sibir incəsənətində qurdlarla bağlı təsvirlər də skiflərdən əvvəlki bəbirin dəyişdirilməsi nəticəsində meydana gəlmiş ehtimal edilir. Onu da söyləyək ki, əski türkcədə Asena, Borteqinə, Çinə, Azərbaycan türkcəsində Qurd, boz qurd Anadolu türkcəsində Gök bürü, Gök kurt, Gök yele, Yalınsaq (Yalquzaq), qırğız türkcəsində Coo bürüsü, özbək türkcəsində Kök ya və digər adların daşıyıcısı da məhs Boz qurddur.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq, belə mühüm nəticələrə gəlmişlər ki, mif primitiv cəmiyyətlərdə, daha doğrusu, onun ilkin canlı formalarında danışılan nağıl deyil, yaşanan reallıqdır. Biz onda heç də bizim dövrün romanlarına xas yeninin kəşfi

ruhunu deyil, şəksiz inanılan canlı reallıq tapırıq. Daha doğrusunu söyləsək, inanılmışdır ki, bu reallıq mütləq ilkin çağlarda olmaqla sonradan insanların dünyasına və taleyinə müvafiq təsir göstərə bilmişdir. Hər bir etnosun, xalqın mifik irsi onun təkcə keçmişi yox, həm də gələcəyidir. Etnosun, xalqın, millətin özünəməxsusluğunu yaşadan mifoloji inandır. Mifoloji irsin itirilməsi xalqın mənəvi faciəsi ola bilər. Azərbaycan xalqını və eyni zamanda digər etnos və xalqları da mənəvi fəlakətlərdən qoruyan da məhz onun mifoloji inancı olmuş, bu inancın xaos-kosmos qarşıdurmasında özünü bürüzə vermişdir.

“Mifoloji inancın bədii ədəbiyyatda iştirakı” adlanan üçüncü paragrafda Azərbaycan yazıçılarının əsərləri təhlil edilir. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan nəsri, bir tərəfdən milli klassik ədəbi ənənələrdən, digər tərəfdən isə dünya ədəbi təcrübəsindən yaradıcı şəkildə qidalanmaqla inkişaf edirdi. Ötən əsrin 60-cı illərindəki milli ədəbiyyatında, o cümlədən nəsrində həm ideya-məzmun, həm də estetik-sənətkarlıq baxımından yeniləşməyə, eksperimentlərə meyli güclənir, mənalandırmanın yeni bədii-estetik prinsip və vasitələrindən istifadəyə maraq artırdı. Bu müstəvidə Azərbaycan nasirlərinin, o cümlədən Anarın, S.Əhmədovun, M.Suleymanlının, Y.Səmədovun və digərlərinin qeyd etdiyimiz dövrdən sonra yaranan qələm təcrübələri maraqlı doğurur. Onların mifik təfəkkürə söykənən bəzən üsyankar, çılğın qəhrəmanları bu müəlliflərin yaşadıkları aləmə münasibətlərinin ifadəsi kimi ortaya gəlirdi. Mifologiyadan qaynaq alıb gələn yeni nəsrin zaman həddləri həm də ədəbiyyatımızda bu dövrdə gedən, yeniləşmə prosesini göstərir. Eyni zamanda bu qətiyyətlə o anlama gəlməməlidir ki, mifologiyaya müraciət məhz yuxarıda sadaladığımızın adları ilə bağlıdır. Bununla bağlı vaxtilə ədəbiyyatşünas S.Əliyeva yazmışdır ki, *“... nə Anar, nə İbrahimbəyov qardaşları, nə də Elçin yeni istiqamətin əsasını qoymamışlar. Bu istiqamət 60-cı illərin sonralarından daha on il əvvəl İsa*

Hüseynovun (Muğannanın) və İsmayıl Şıxlının novatorluğu ilə yaranmağa başlamışdır”²⁵.

Mifologiyaya müraciət İ.Hüseynov üçün heç də adi maraq deyildi. O, nəinki 60-cı illərdən sonrakı yaradıcılığında, həm də həmin dövrə qədər bu barədə düşündü. Buna görə də İ.Hüseynovun mifoloji kontekstlə əlaqəli olan mövzu, motiv, obraz, süjet xətti, bədii gəzişmələrinə varsa, ədibin doğma xalqının, türklərin həyatı, yaşam tərzı, psixologiyası, tarixi keçmişı haqqında düşüncələridir. Əgər dərinədən nəzər salsaq, görəcəyik ki, İ.Hüseynovun bütün əsərlərinin qaynağında zəngin etnik-mifoloji aləm və etnoqrafik mədəniyyət məsələləri dayanır ki, burada məsələyə yanaşma tərzı də yetərincə özəldir. Elə buna görə də İ.Hüseynovun mifoloji mövzulu əsərlərinə nə oxucuların, nə də tənqidçilərin münasibəti birmənalı olmamışdır. Onun ilk bədii təcrübəsindən tutmuş mükəmməl nəsr nümunələri olan “Məhşər”, “İdeal”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq”, “Qəbristan”, “İlan dərəsi və peyğəmbərin taleyi” və s. hamısında mifoloji dünyayla etnik-millı çalarlar özünü görümlü ifadə etməkdədir. Türklərin əski düşüncə çağlarının müxtəlif elementlərini bədii ədəbiyyata uğurla gətirən İsa Hüseynovun sonrakı dövrdə yaranan “Kollu Koxa”, “Quru budaq”, “Şəppəli”, “Yekədiz Məcid”, “Urus” və s. əsərlərində-qəhrəmanların təsviri, onların adlarındakı simvolik mənə hansısa konkret məramın ifadəçisi kimi özünü əks etdirir. Bu əsərlərdə etnik-millı çalar, xalq həyatının mənzərələri, onun əvvəlki düşüncə tərzı, əsərlərində obrazlara verilmiş adlar müəllifin xalqın etnik kimliyinə dərinədən bələd olduğunu sübut etməkdədir. Bu baxımdan “Kollu Koxa” povestindəki qəhrəman İ.Hüseynovun bədii təfəkkürünün maraqlı nümunəsidir. Xalq arasında ayama, ləqəb qoşma lap keçmişdən mövcuddur. Onu da bildirək ki, burada adların ikiləşməsi məsələsi türklərin

²⁵Алиева С. Человек в меняющемся мире. Баку, «Язычы», 1980.с.80.

həyatında və məişətində geniş yer almış əski dövrə bağlılıq, əsərin milli koloritlə zənginləşdirilməsi üçün edilir və “Kollu Koxa” obrazlaşdırılır və öz oxşarına, arxetipinə bağlanır. İsa Hüseynov mifoloji düşüncədən, onun qaynağından əsərlərinin etnik-milli koloritini gücləndirmək üçün istifadə edir, çünki ədib hansı mövzuya müraciət etməsindən asılı olmayaraq, milli mədəniyyət faktorunu, xalq məişətini onun əski milli ənənələrini qabartmağı məqsəd kimi ortaya qoyur. Yazıçı, digər bir tərəfdən, mifik düşüncəyə müraciəti şifahi xalq yaradıcılığı ilə zəngin olan etnoqrafik cizgiləri bu günkü nəsilə çatdırılmasını vacib hesab edir. Onun yaradıcılığının son illərində ortaya qoyduğu əsərlərdə etnik həyata, dünyaya, dünyanın yaranışına özünəxas baxış bucağı, xalqlar, millətlər arasında münasibətlər və onların vahid kökəbağlılığı qabarıq ifadə edilmişdir. “Qəbristan”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq” romanlarında müxtəlif tipli mübahisəli məsələlərə baxmayaraq, mifoloji inanca və düşüncəyə söykənən etnoqrafik təsvirlər, folklorun köməyi ilə əsərlərinə gətirdiyi yeniliklər kifayət qədər diqqətçəkəndir. Müəllifin bu əsərlərinin hamısında xalq həyatının etnoqrafik cizgilərini, epik mənzərələrini, etnopsixoloji və etnomədəni həyat tərzini ortaya qoyması, mifoloji dünyaya ekskurs, soykökə qayıdış, tarixi yaddaşa dəyər verməsi, ilkin və orta çağ dövrlərinin mifoloji obrazları, rəmzləri, milli-mənəvi elementlər İ.Hüseynovun özünün özünə qayıdışı kimi nəzərdən keçirilmişdir. İ.Hüseynov öz nəsr əsərləri ilə oxucunun yaddaş kodunu dərinləşdirməyə çalışmaqla milli yaddaş, əxlaq və mənəviyyat, insan və dünya, etnosun təsəvvürlər sistemini və davranış mexanizmlərini yenidən işləyib hazırlamağa çalışmışdır.

Mövlud Süleymanlının “Köç” və “Şeytan” povestləri də

bu baxımdan diqqətəlayiqdir²⁶. Əlbəttə, “Köç” povestində mifoloji inanc yazıcının “Şeytan” əsərindəki kimi heç də qabarıq formada ifadəsini tapmamışdır. Bununla belə, bu əsər də bütövlükdə mifoloji inanc üzərində qurulmuşdur. Yazıçı bu əsərdə mifoloji inancdan fərqli formada istifadə etmişdir. Bütün hallarda M.Süleymanlının yaradıcılıq axtarışlarını fərqləndirən mühüm səciyyəvi cəhət onun mifoloji inancdan və motivdən müntəzəm şəkildə yararlanmasını göz önünə gətirməkdir. Bu cəhət, bir tərəfdən, onun fərdi üslubunun xüsusiyyətlərindən birdirsə, digər tərəfdən, ədib mifoloji inancdan və motivdən həm onların ideya-məzmun tərəfinin açılması, həm də əsərlərinin bədii təsir gücünü artırmaq üçün istifadə etdiyinə görə oxucu və tədqiqatçını özünə cəlb etməkdir.

Dördüncü fəsil **“Mifin yazılı ədəbiyyata axını və onun xalq həyatının təsvirində rolu** adlanır. **“Mifin tarixə qovuşması, tarixdən yazılı ədəbiyyata keçidi və bədii sənət materialına çevrilməsi”** adlanan birinci paragrafda təhlil və araşdırmalar mövzu üzrə davam edir. Sivilizasiyanın inkişafı ilə mif, əvvəl söz, əşya, hərəkət və s. olması ilə yanaşı, özündə bütün təbii varlığı və insan həyatını əhatə edirdisə, sonralar sistemləşməklə tərbiyə formasında özünü ifadə edirdi. Daha sonra isə o, təbii olaraq ilkin və əvvəlinci olaraq sənət materialına çevrildi.

Mif süjet tərtibatı əldə etməklə ilkin ədəbiyyat əsərlərinin, məsələn, Yunanıstanda olduğu kimi, ədəbiyyat süjetlərinə transformasiya olunmuşdur. Mifologiyaya (folklor vasitəsilə) genetik baxımdan sıx bağlı olan və xüsusən ilkin dövrlərdə onunla öz məzmun ümumiliyini qoruyub saxlamaqla, ədəbiyyat özünün bütün inkişaf dövründə mifə “arsenal” kimi (K.Marks) müraciət edərək hazır obrazlı formalardan istifadə etməyə

²⁶ Həşimova, A. M.Süleymanlının nəsrində mifologizm (“Köç” povesti əsasında) // Filologiya məsələləri, Bakı 2012, №1, (11,533). s.511-516

başladı. Mifoloji düşüncə və ona hər şeydən əvvəl, antik, klassik münasibət mərhələdən mərhələyə ümumi tarixi-mədəni situasiyanın dəyişməsinə müvafiq olaraq dəyişir. Eyni zamanda onun qavrayış formaları da dəyişirdi. Bir daha qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, ədəbiyyatla mifologiyanın daimi və qarşılıqlı əlaqələri mifin ədəbiyyata “axını”şəklində və bir də sənət əsərlərinə, rituallara, xalq bayramlarında, dinə, şəbihlərə (misteriyalara) söykənilərək və eyni zamanda, həm də mifologiyanın elmi konsepsiyalara, estetik və fəlsəfi təlimlərə və folklorşünaslığa müraciətin köməyi ilə ortaya çıxır. Mifologiyanın bədii ədəbiyyatda iştirakını və təzahür formalarını incələyərkən biz mif və mifoloji təfəkkür, mifoloji inanc, etnik-millət kimlik, xaos-kosmos qarşıdurması, mifin yazılı ədəbiyyata axını və onun xalq həyatının təsvirində roluna diqqət yetirərkən mifopoetik düşüncənin bizim dövrdə ədəbiyyatda və sənətdə çoxsaylı təzahür formalarını gördük. Bədii mətnlərin mifoloji mahiyyəti, hər şeydən öncə, özünü onda əks etdirir ki, müəlliflər tərəfindən seçilmiş qəhrəman hansısa bir şərti dünyanın demiurqu olub real dünyanın modeli olaraq çıxış edir.

“Mifin obrazlar vasitəsi ilə yazılı ədəbiyyatda yenidən canlandırılması” adlanan ikinci paraqraf mifologiyaya bütün dövrlərdə müraciət olunsa da, XX əsrdə ona daha ardıcıl yanaşma roman-mif, poema-mif, “fövqəlpovest”-mif janrlarının ortaya çıxmasına səbəb olduğunu gördük. Bu, xüsusən XX əsrin əvvəllərində daha sıx-sıx baş verirdi və burada rus ədəbiyyatından V.Xlebnikov və M.Bulqakov yaradıcılığının özəl xüsusiyyətlərindən nümunələri göstərmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı isə XX əsrin 60-cı illərindən sonra İ.Hüseynov, İ.Şıxlı, M.Suleymanlı, Y.Səmədoğlu və digərlərinin əsərlərini təhlil edərkən bunu görə bilərik. Belə yanaşma isə öz növbəsində yazıçıların arxaik təfəkkür elementlərini daha çox oxucuya çatdırıb, onun bütün varlığını mifoloji zaman və məkanla bağlamaq istəyindən irəli gəlmiş müəyyənleşir. Çağdaş

dövrün proseslərinin bədii şəkildə çözülməsini sənətkarların mifoloji dünyayla əlaqələndirmə istəyi sənətin arxaik mərhələsinin xüsusiyyətlərini təsviretmə ilə bağlıdır. Biz bütün bunların təzahürünü V.Xlebnikovun poemalarında, İ.Şıxlının, İ.Hüseynovun və M.Suleymanlının roman və povestlərində onların material və məzmununda əyani şəkildə görə bilirik.

Dissertasiyada beşinci fəsil **“Mifoloji düşüncə bədii əsərdə kosmosun tənzipləyici vasitələrindən biri kimi”** adlanır və üç paraqrafdan ibarətdir. **“Mifoloji düşüncə və onun rus ədəbiyyatında əks olunma özünəməxsusluğu”** adlanan birinci paraqrafta elmi mövzu və problemin tədqiqi daha dərin və hərtərəfli səciyyə daşıyır. Kosmik mif dünya mədəniyyətində son dərəcə mürəkkəb hadisədir. Alimlər və yazıçılar arasında kosmosun mənzərəsinin hansı düzgün-bədii, yaxud elmidir sualı heç bir zaman kəsiyində ortada dayanmamışdır. Çünki indiyə qədər bu iki sistem yanaşı mövcud olmuşdur. Hesab olunur ki, elm dili bədii nitq dilinə çevrilir, sənət dili isə elmi terminologiyada öz adekvat əksini tapmır. Bütün bunlara baxmayaraq, dünyanın bu iki modeli daim gözə görünməyən qarşılıqlı əlaqədədir.

İ.V.Hötenin kosmosu ilə İ.Nyuton kosmosu formal olaraq bir-birilə qarşı-qarşıya gəlməyə də, tamamilə aydındır ki, “Faust” dünyanın İ.Nyuton obrazını qəbul edən insan tərəfindən yazılmışdır. İ.Nyuton İ.V.Hötedən əvvəl yaşasa da, bu gün nadir kosmoloji model “Faust”a birbaşa, yaxud dolayısı ilə müraciətsiz də keçmir. Əlbəttə, burada elmi dəqiqlik sonuncu rol oynayır. Homer kosmosu Axillanın qalxanı əsasında cilalanmışdır. Onun İ.Nyuton və A.Eynşteyn konsepsiyaları ilə elə bir əlaqəsi də yoxdur. Buna baxmayaraq, “İliada” heç də köhnəlmir. Kosmik mif elmi nöqtəyi-nəzərdən köhnələ, yaxud yeni elmi uğurlara müvafiq ola bilər. Lakin onun dəyəri ədəbiyyatşünaslıqda heç də bununla ölçülmür.

F.Tütçevin dibsiz, sonsuz kosmosun hər şeyi həzm edə bilməsi fikri İ.Nyuton tərəfindən Kainatın boşluğu fikri ilə

motivasiya olunmuşdur ki, burada zaman və məkan sonsuzluq qədər çoxdur. A.Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi kosmosu elə şəkildə kəşf etdi ki, orada əksini tapmış elə sıfır zaman anlayışı vardır ki, bu, Tütçevə görə köhnəlmir. Sənətkarı insan nəinki indiki zamanda maraqlandırır, o, sənətə bütün inkar edilmiş və təsdiqlənmiş mifləri ilə həm də keçmiş və gələcəkdə daxil olur. Miflər elmdə inkar və təkzib edilsə də, sənətdə belə deyildir. Kosmik mif rus ədəbiyyatında əvvəllər heç də xüsusi tədqiqat predmeti kimi çıxış etməmişdir. Buna baxmayaraq, “Dostoyevski kosmosu”, “Tütçev kosmosu”, “Lermontov kosmosu” kimi anlayışlar bu günkü tənqidi ədəbiyyat kontekstində vərdiş olunmuş söz birləşmələri kimi işlədilməkdədir. O cümlədən, bu mövzular birbaşa, yaxud dolayısı ilə Q.Qacev və V.Toporov tərəfindən bu və ya digər şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Bu tipli klassik tədqiqatlar sırasında A.Losev, S.Averintsev və Y.Qureviç kimi alimlərin tədqiqatlarından danışmaq olar ki, burada məsələ antik, Bizans və orta əsrlər estetikasında və ədəbiyyatında nəzərdən keçirilib və elə bir müəyyən metodologiya işlənib hazırlanmışdır ki, onun mahiyyəti ondan ibarət olur ki, burada bədii əsər filoloq, etnoqraf, tarixçi və ədəbiyyatşünas üçün kosmoloji model materialına çevrilir.

V.Xlebnikov poeziyasındakı dünyanın kosmik obrazı Q. Derjavindəki, M. Lomonosovdakı, N.İ Lobaçevskidəki, F.Tütçevdəki kosmik boşluq obrazından fərqlidir. Məsələn, F.Tütçevdəki “Biz üzürük, yanar boşluqda hər tərəfdən mühasirədəyik”, V.Xlebnikovda “Bağla bürcünü yelkənə, Güclü, həyəcanlı olsun, Yer dünyanın üstündə yelkən kimi yüklənsin...”. Həm əvvəlki, həm də sonrakı nümunədə biz kosmosda üzürük. Düzdür, zaman ritmi tamamilə başqadır. Bu əgər F.Tütçevdə üzməkdirsə, V.Xlebnikovda çapmaqdır²⁷. Lakin

²⁷ Həşimova, A. Velimir Xlebnikovun yaradıcılığında mifoloji motiv və sujetlərə müraciət // AMEA Xəbərlər. Humanitar Elmlər. Bakı: Elm, 2017, № 2, s.152-155

bunun özü də başlıca fərq deyil. F. Tütçevdə biz boşluqda, məkanda üzürüksə, V.Xlebnikovda bütün ulduzlu boşluqda birgə zamanda uçuruq. V.Xlebnikov maraqlı bir poetik “Zaman dövləti” adını da fikirləşmişdi ki, o, həmin ərazi uğrunda mübarizə aparmaq yox, əbədilikdən zamanı mübarizə yolu ilə əldə etməyə çalışmışdır. Bu uçuşun Kainatdakı, məkandakı hissi yox, zamandakı hissidir ki, bu da sanki V. Mayakovskiyə keçə bilmişdir.

V.Xlebnikov kosmos təxəyyülümüzü ona görə əsir etmir ki, onda kosmosun fəthi peyğəmbərcəsinə qabaqcadan görülmüşdür. O, bizi yeni ölçüsüz zaman perspektivi ilə əvəz edir ki, bu da bütün məkanları dəf etməyə imkan verir. V.Xlebnikovda ulduz boşluğu kosmoqonik miflərdəki kimi yenidən insanabənzər xarakter alır. Ulduz kosmosunu o, sanki nəhəng kainat beyni kimi nəzərdən keçirirdi:

Годы, люди и народы
Убегают навсегда,
Как текучая вода
В гибком зеркале природы
Звезды-невод, рыбы-мы,
Боги – призраки у тьмы²⁸.

Bəşəriyyət kosmosla bağlı öz poetik arzularında xeyli böyük yol keçmişdir. Oğlaq, keçi, sərvətlə bağlı rəvayətlərdən V.Xlebnikov kosmos-beyninə qədər gedir. İnsan beyninə yaxın olan V.Xlebnikov onları sonsuzluğa atılmış, ulduz kosmosu tuta biləcək tora bənzədir. Müasir kosmologiyada Kembric astronomu Devisin “dövrilik” modeli vardır. Bu modelə uyğun olaraq uzaq qalaktikalardan relikt şüalanmalar modeli yalnız bizə keçmiş, çoxdan mövcud olmuş Kainatın, əvvəl hesab etdikləri kimi, onun sonrakı gələcək simasını göstərmişdir.

²⁸Велимир Хлебников. Творения/ Общая редакция М.Я.Полякова. Составление, подготовка текста и комментарий В.П.Григорьева и А.Е.Парниса. – М.: Сов. писатель, 1986, 94 с.

Astronomların sırf elmi mübahisələrinə girişmədən deyə bilərik ki, kosmik modelə münasibətdə belə bir model təəccüb ediləcək dərəcədə doğrudur. Çünki kosmik mif eyni dərəcədə gələcək və keçmiş mərhələlərin işığını yenidən gücləndirməkdədir.

İkinci paragraf *“Kosmoloji düşüncə və Azərbaycan ədəbiyyatında mifoloji-dini motivlər”* adlanır. Kosmik şüur dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. O, insanı düşüncəli varlıq kimi formalaşdırır və onun həyatında mühüm rol oynayır. İnsanın Kainat, onun təkamülünün inkişafında rolu ilə bağlı olan əsas suallara cavab verməsi üsulu onun həyat mövqeyini və bəxtini müəyyənləsdirir. Kosmik şüur bütövlükdə insan şüurunun ayrılmaz xüsusiyyətidir, o təkamülə məhkum olmaqla bilavasitə insanın dünyagörüşü ilə əlaqədardır.

Müasir dövrdə kosmik şüur mühüm dərəcədə yüksəlməklə əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramışdır. Bu, Kosmosun intensiv və ardıcıl təhlili ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən bu həm də onunla əlaqədardır ki, bəşəriyyət öz inkişafının son nöqtəsinə çatdığından yer kürəsində qlobal böhranların baş verməsi də bunu sübut etməkdədir. Onları həll etməyə çalışaraq insanlar həmin səbəblər və dünyanın təkamülü prosesində öz rolu haqqında düşünməyə başlayırlar. Alimlərin və mütəfəkkirlərin əksəriyyəti əsaslı dəyişikliklərin gələcəkdə də baş verə biləcəyini hiss edirlər. Onlar müasir dövrün qəribəliyini qeyd edir, onu yeni zamana, yeni dünyaya keçid adlandırırlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən kosmik süur insanın Kainatla qarşılıqlı əlaqəsinin harmonik formasıdır.

Beləliklə, müasir dövrdə kosmik süurun əsas əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: onun sürətli genişlənməsi, insanın kosmosla öz qarşılıqlı əlaqəsini elmi-nöqtəyi nəzərindən dərk etməsi, kainatda öz yerinin və ümumi təkamüldə rolunun elmi cəhətdən dərk edilməsi ehtiyacı, dünyanın dərk edilməsinə bütöv yanaşma, kosmosun tədqiq edilməsinə aid olan ekoloji və etik yanasmalar və s.

Dünya ədəbiyyatı poeziyasının əksər səhifələrində

cəmiyyətin eybəcərliyinə etiraz əlaməti olaraq, qəhrəman qaçıb sakit bir guşəyə çəkilir (N. Gəncəvinin, Ə. Nəvainin, M. Füzulinin Məcnunu, Hötenin Faustu kimi). Bu xüsusiyyət Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin qəhrəmanı Sənan obrazını da yetərincə səciyyələndirməkdədir. Başqa bir cəhətdən poeziya qəhrəmanlarını mifik rəmz göylərə dəvət etdiyi kimi, Xumar da Sənanı yüksəltməyə, cəmiyyətin fəvqünə qalxmağa təhrik edir. Gürcü qızı Xumar yüksəklikdə durmaqla Sənanı yüksəlişə səsləyir²⁹.

Sənanın xəyali bir aləmə dəvət edilməsi dövrün, zamanın mənəvi-əxlaqi eybəcərliyinə, ictimai-siyasi zülmünə etiraz əlaməti olaraq qiymətləndirilməlidir.

Dramaturq “Şeyx Sənan” faciəsində kosmik düşüncə və motivlərə özünəməxsus şəkildə geniş yer verməklə, maraqlı Mələk obrazını yaratmışdır. Göydən yerə nazil olan Mələk Şeyx Sənana yol göstərir, onun həqiqətə yetişməsinə kömək edir. Əsərin sonunda Şeyx Sənan və Xumar kosmosun bir varlığı olaraq göylərə çəkilirlər.

H.Cavid bu mövzunu sonra da davam etdirmişdir. Elə buna görə də söyləməliyik ki onun dramaturgiyasında kosmik düşüncə, mifoloji mövzu, surətlər və motivlər daim mühüm, prioritetli mövqedə durmaqdadır. Bu baxımdan dramaturqun “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”, “Səyavuş”, “İblisin ilhamı (Yoxdur)”, “İblisin intiqamı” və s. əsərləri daha səciyyəvidir.

“İblis” faciəsində İblis həm mifik, həm də həyati obrazdır. O, hər dəfə göydən gələn bəla kimi rəngbərəng, od rəngi saçan (Günəş) ridasını yelləyərək peyda olur və yerdəkilərin hərəkətinə istiqamət verib, yenə də çəkilib gedir ki, bu da İblisin göydən yerə nazil olması, hər şeydən əvvəl, günəş

²⁹ Гашимова, А. Борьба за любовь в пьесе Гусейна Джавида «Шейх Санан» в контексте космоса и хаоса // Вестник Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая. Серия филологическая, 2016, №3 (57), s.130-134

sisteminin həmişə yox, müxtəlif vaxtlarda yerə və insanların bir-birinin münasibətlərinə fəal təsiri ilə əlaqələndirildiyi üçündür. Planetlərin yerdəyişməsi ilə bağlı belə manevrlər bu gün də var və həmin hadisələrdən yenə insanlar bu və ya digər təsirə məruz qalırlar. “İblis” faciəsində insanların daxilindəki çarpıntılarla (tamah, həsəd, şəhvət, qəzəb, paxıllıq, təkəbbür, nifaq) təbiət arasındakı təlatümdə oxşarlıq, eynilik vardır³⁰. Bu bənzəmə, bu oxşarlıq insanın içərisindəki dərdi, kədəri daha da artırır. Buradakı dərd təkə insanın deyil, yerin-göyün dərdidir, təbiət qan ağlayır. Tufan qoparkən.:

İblis

(məmnun qəhqəhələrlə)

Dəryalərə hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kibi aqmaqda qızıl qan,
Canlar yaqar, evlər yıqar insan...³¹

Tədqiqatçı R.Nəbioğlu “İblis” faciəsinin fəlsəfi ideyasını açıb göstərərək onu şər ensiklopediyası adlandırır.³²

Üçüncü paraqraf “*Mifoloji mövzu və obrazlara rus ədəbiyyatında müraciətin özəlliyi*” adlanır. Burada təhlil və araşdırmalar XX əsr rus ədəbiyyatının materialları əsasında gedir. Dünya ədəbiyyatında olduğu kimi mifoloji mövzu və obrazlara rus ədəbiyyatı nümayəndələri də daim öz prizmalarından yanaşmağa meyli olmuşlar. Məsələn, Anna Axmatovanın yaradıcılığında dünya mənzərəsi mifopoetik düşüncə qanunları ilə özünüməxsus şəkildə əks olunur. Dünyanın mifopoetik modelinin mənzərəsi gerçəkliyin əhatə olunmasını xeyli dərəcədə genişləndirməklə, elə bir mürəkkəb

³⁰ Гашимова, А. Особенности литературного мировидения в пьесах Г.Джавида “Дьявол” и “Шейх Санан” // Гуманитарной науки, Москва, 2017, выпуск 8 (780), s.74-82

³¹Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı: Lider, 2005, s.7-8

³²Nəbioğlu, R. Hüseyn Cavidin estetik idealı. Bakı: 2009, s.51.

assosiativ sahə yaradır ki, burada mikro və makrokosmos, insan və varlıq arasında qarşılıqlı universal əlaqə öz əksini tapır. A.Axmatova tərəfindən modelləşdirilmiş dünya mənzərəsi özündə qəlbin kocmosa istiqamətlənmə yolunu əks etdirməklə “kosmik ruh”un yaradılmasında iz qoyur və öz kosmosentrikliyilə seçilir.

İlkin stixiya obrazları olaraq A.Axmatova yaradıcılığında varlığın bu ilk elementlərilə bağlı məsələlər onun yaradıcılığında xeyli motiv və problemlər bir zəncir təşkil edir. Səma (göy) obrazı ilə A.Axmatova poeziyasında səma işıqları obrazları, hər şeydən öncə, günəş, ay və ulduzların obrazları bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Məhz bax bu obrazlar səma işıqları oyununda başlıca obrazlardır. Ay və günəş anlayışları onun yaradıcılığında binar mifopoetik vahidlik yaradır. Bir sıra xalqlarda günəş qadın qismində, ay kişi qismində iştirak edir. Digər xalqlarda isə əksinə, ay qadın, günəş kişi qismində təqdim olunur. “Ay” və “günəş” öz mənalarına görə həm də “Allah” və “İlahi” mənaları ilə bərabər tutula və işlədilə bilər.

Mifologiya bütün müqəddəs kitabları olan ali dinlərin beşiyi olmuşdur. Ritual mifoloji məktəbin ədəbiyyatşünaslıqda lideri olan N.Fray Bibliyanı “ədəbi arxetiplərin qrammatika”sı hesab edirdi. Bibliyadan, Qurandan, buddist rəvayətlərdən və başqa yerlərdən götürülmüş mifoloji süjet və, ümumiyyətlə, süjetlər XVIII əsrdə Avropada və hətta bir qədər sonralar Asiyada ədəbi süjetlərin əsasını təşkil etmişdir. Heç şübhəsiz ki, ədəbiyyata daxil edilmiş süjetlər həm interpretasiya olunmuş, həm də transformasiya edilmişdir. Hətta o vaxtlarda, ənənəvi mifoloji süjetlər birdən-birə azaldığı dövrlərdə, qədim arxetiplər implisit şəkildə yeni süjetlərdə nəzərdən keçirilirdi. XIX əsr realizmi öz diqqətini ətraf aləm üzərində cəmləşdirdiyi və onun sosial-tarixi interpretasiyası üzərində dayandığı zaman realist bədii strukturlu əsərlərə, xüsusən romanlara daha çox diqqət yetirirdi. XX əsrdə remifologizasiya dalğasında (bu modernist ədəbiyyatda daha çox nəzərəçarpan idi) XIX əsr ədəbi ənənələri

ilə əlaqələrin qırıldığı dövrdə sosiologizm və istorizmdən imtina, insan həyatının və fikrinin əbədi başlanğıcının ortaya çıxarılması ilə bağlı sosial-tarixi hədlərdən kənara çıxmaya üstünlük verilirdi. Bu dönüş, belə demək mümkünsə “həyat fəlsəfəsinin” özü tərəfindən hazırlanmışdır ki, (Nitşe XIX əsrin sonlarından, sonra Berqson və başqalarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan sonra “həyat fəlsəfəsi” ekzistensialist fəlsəfəsini əxz etdi), onun elmi bazası kimi isə Z.F.Freydin psixoanalizi və K.Q.Yunqun analitik psixologiyası xidmət edirdi ki, onların da mahiyyətində bütün sosial-tarixi kontekstində nə varsa-hamısı psixoanalitik, xüsusən, şüuraltı, fərdi və kollektiv sahəni əhatə edirdi.

Mifin xalqın kollektiv şüurunda əbədi, yaxud, daha doğrusu, zamandan kənar süjet-məna nüvəsi (“arxetip”) vardır ki, onun izahı zamanı o müxtəlif və onun özü tamamilə mühüm olmayan detalları ilə ortada dayanır. K.Çukovski tərəfindən ortaya qoyulmuş mifin mərkəzində günəş haqqında nağılda dünya haqqında təsəvvür nəhəng işıqla - Qaranlıq Varlıqla-Yoxluq arasında o tərəf bu tərəfə gedən kəfkirə bənzəyir ki, burada onun o tərəf bu tərəfə getməsi iki dünya qüvvəsinin insana dost və düşmənin mübarizəsini (qəbilənin, tayfanın, icmanın, daha doğrusu, onu “biz” anlayışı ilə işarələyirik) əks etdirir. “Oğurlanmış günəş” kimi bu qüvvələr Timsah və Ayı üzərində təcəssüm olunmuşdur.

Ayının mədəni qəhrəman qismində seçilməsi, görünür, Ayının qədim slavyanların ənənəvi totem əcdadı, tayfanın əsasını qoyan, qəbilənin xilaskarı, həyat müəllimi kimi görülməsi ilə izah olunur. Timsaha gəldikdə isə o ayının tamamilə əksi olan elə ekzotik heyvandır ki, uzaq əcdadlarımıza şəkillərdən öz rəhmsiz gücü və kobud xarakteri ilə çoxdan məlumdur. Min illərin dolanbaclarından bizə gəlib çatan bir əlyazmasında timsaha oxşayan qanadlı fantastik bir pırpızlaşmış möcüzə təsvir olunmuşdur.

XX əsrin 70-ci illərində sovet ədəbiyyatı öz gündəlik qayğılarından və sosial qəliblərdən bezərək tamamilə yeni keyfiyyət əldə etməyə səmt götürürdü. Bu dövrdə sovet ədəbiyyatı öz ontoloji üstüqlərini genişləndirdikçə, bu həm də bədii tədqiqatların kontekstinin yenilənmişinə şərait yaradırdı. Yazıçılar nəzərlərini zamanların dərinliyinə zilləməklə mifə müraciət, folklorə, eposə, tarixə yönəlmə daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu zaman heç də gənc və “müasir” olmayan, həyatla müdrikləşmiş qəhrəmanlar elə “köhnədəbli” yaxınlara sevgi, xeyirxahlıq, vicdan, başqasının halına yanma və şəfqətlik kimi dəyərləri daha çox qabartmağa çalışırdılar. Bütün bu xüsusiyyətləri V.Rasputinin “Güclüylə vidalaşma” və “Sonuncu müddət”, Ç.Aytmatovun “Ağ gəmi” və “Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş”, V.Astafyevin “Car-balıq”, V.Orlovun “Altist Danilov”, T.Pulatovun “Malikanələr” və “Tarazi Tısağa” və s. kimi müxtəlif əsərlərin ümumi keyfiyyətlərində də daha çox müşahidə etmək mümkündür.

Beləliklə, bu fəsildə söylədiklərimizdən belə qənaətə gəlirik ki, kosmik mif dünya mədəniyyətində maraqlı və mürəkkəb bir hadisə olmaqla müxtəlif elm sahələrində çalışanların düşüncəsini məşğul etmiş, bədii sənət nümayəndələrinin isə ona müraciəti o qədər ardıcıl və sıx olmuşdur ki, hətta rus ədəbiyyatşünaslığında və estetik fikrində xüsusi “Dostoyevski kosmosu”, “Tütçev kosmosu”, “Lermontov kosmosu” kimi anlayışlar dövriyyəyə daxil edilmişdir. Rus ədəbiyyatında adlarını çəkdiqlərimizdən başqa F.Soloqub, V.Xlebnikov, A.Blok, A.Axmatova, onlardan daha əvvəllər isə Azərbaycan mütəfəkkirləri İ.Nəsimi, X.Təbrizi, Q.Burhanəddin, XIX-XX əsrlərdə A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Ə.Hüseynzadə, Y.V.Çəmənşəminli, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid və başqaları öz elmi-bədii, fəlsəfi-estetik baxışlarında kosmik düşüncənin özünəməxsus poetik biçimini yaratmışlar. Kosmik düşüncəyə münasibət nəinki elmi-tarixi aspektdə, həm də dini-

fəlsəfi müstəvidə özünü nümayiş etdirməklə onların yaradıcılığına xüsusi impuls vermişdir.

Dissertsiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat boyu gəlinən qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

Müəyyən olunmuşdur ki, dünya xalqlarının mifologiyası bir-birilə qarşılıqlı təsir əlaqələrində olub, cəmiyyət həyatında ruhi-mənəvi münasibətlərin formalaşması ilə inkişaf edir. Hər bir mifoloji cəmiyyət öz mifik qayda-qanunları ilə bu inkişafda gerçəkliyin obrazlı mif düşüncəsinə tabe olurdu. Sonrakı mərhələlərdə isə obrazlı düşüncə dəyər qazanaraq mənəvi reallığa çevrilir və mifoloji inanc səviyyəsinə qədər yüksəlir. Daha sonrakı proseslərdə isə mifoloji inanc mifoloji cəmiyyətin mövcudluğunu tənzimləyən funksiya qazanırdı. Mifologiya və bədii ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələrini araşdırarkən biz burada mifoloji şüurdan ədəbi-bədii fikrin ifadə olunmasında simvolların istifadəyə qədər məsələlər dərinlən nəzər salmaqla yazıçı təxəyyülündə işarələr sisteminin simvollar şəklində həm də sənətkarlığa pozitiv təsir etdiyini, onların belə üsuldan yaradıcılıqla bəhrələndiyini müəyyənləşdirdik. Eyni zamanda, bunu da aşkarlamaq mümkün oldu ki, mifoloji xronotoplar mifoloji dünyagörüşü ilə bərabər ədəbi faktlarla birlikdə bədii əsərin təşkilində yardımçı vasitə rolunu oynayır. Hər bir əsərin bədii baxımdan ortaya çıxması mifoloji xronotopların ardıcıl seçilməsindən, yazıcının mifoloji təfəkkürə nə dərəcədə yiyələnməsindən asılı olur.

Mifologiyada ritual ibtidai insanın daim dini görüşlərinin əsasında durmuşdur. Ritualdan istifadə edən sənətkarlar bu proseslə bağlı obraz yaradıcılığına xas olan ümumiləşdirmələri apararkən, həm də obraz ritualın mahiyyətinin ifadəçisinə çevrilirdi. Eyni zamanda bədii əsər obrazın daxili aləmini əks etdirməyə istiqamətləndikdə onun ritualdan gələn keyfiyyətlərini də qoruya bilirdi.

Tədqiqat prosesində üzə çıxarıldı ki, Azərbaycan və rus mifologiyasında bu gün hələ də öz əhəmiyyətini itirməmiş

arxetip, mifoloji simvolika və ritual problemləri, onların hər iki xalqın bədii ədəbiyyatında yerinin müəyyənləşdirilməsi arxetip və ideyalar aləminin bədii nümunələrdə epik əksi, ədəbiyyatda arxetipik obrazlar, mifoloji simvollar, ritual və obrazlı yaradıcılıq problemi yazıçı təfəkküründə işləklilik imkanı əldə etməklə bədii yaradıcılıqda da aparıcı əhəmiyyət daşımaqdadır.

Mifoloji obraz təfəkkürdə dəyər qazanan davranış modellərinin araşdırılmasını tələb etməklə mifik düşüncənin yaradıcılığı kimi meydana çıxır və obrazlı düşüncə olaraq böyük aktualıq qazanır. Mifoloji inanc yazıçı düşüncəsində altşüurdan keçərək ədəbi prosesin obyektinə çevrilir, yazıçının mənsub olduğu xalqın milli kimliyini əks etdirir. Bunu M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestində yazıçı şüurunda ölüb-dirilməyə olan münasibətin əsərdə necə öz əksini tapmasında, A.Həsənoğlunun “Mağara” əsərindəki canavar obrazının mifoloji inanc səviyyəsində necə təsvir olunmasında müşahidə etmək mümkündür. Yazıçı burada öz ironiyasını bildirmək üçün Şah Abbasın və onun ətrafında olanların ölüb-dirilmə inancından məharətlə istifadə etmişdir. Ədəbi yaradıcılıqda ölüb-dirilmə bədii vasitə olsa da, o eyni zamanda etnik-milli kimliyin göstəricisinə də çevrilə bilər.

Azərbaycan mifoloji düşüncəsini idarə edən inanc sistemi kimi totemizmdən də bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunmaqdadır. Bu inanc sistemi həm etnosları bir-birindən fərqləndirən ümumi etiqad, həm də qəbilənin həyatını tənzimləyən mühüm bir elementdir. Eyni zamanda, burada biz bədii ədəbiyyatda qurdun, yaxud digər heyvanların totem kimi deyil, kult kimi iştirak etdiyini görürük. Çünki hər bir müəllifin etnik yaddaşında hər hansı bir heyvan kult kimi yaşamaqdadır. Heyvana kult səviyyəsində pərəstiş isə milli özünüdərkə şərtləndirən amillərdəndir. Məhz bədii ədəbiyyatda istifadə olunan hər hansı totem kult səviyyəsində əksini tapmaqla tayfanın ictimai şüurunun davranış kodlarına daxil olur. İctimai şüurda baş verən dəyişiklikləri bədii ədəbiyyat nəsr vasitəsilə

daha yaxşı qəbul və interpretasiya edir.

Kosmoloji miflərdə Zaman və Məkan varlığın yaradıcıları kimi təqdim olunur. Kosmoloji miflərdən bədii yaradıcılığa keçəndə mifik dünyanın mənzərəsi mifopoetik düşüncəyə tabe olur. Burada onun təbiət dünyası zahiri dünya deyil, o, təbiəti öz içində əridib, mifoloji mənanın xüsusi sinkretikliyi yaratmışdır. Yer, su, hava, od ilkin stixiyalar kimi bütövün vahidləridir.

A.Kimin “Roman misteriyası” olan “Bax musiqisi altında göbələk yığımı” əsəri mifoloji roman janrının bariz nümunəsidir. Bu əsərdə musiqinin kosmik zamanda ruha hakim kəsilən zənginliyi özünü əks etdirməkdədir. Müəllif musiqinin dili ilə miflərin poetik səsinə beş hissədən ibarət misteriyada açır. Burada səslərin mifoloji məkanda görüntüsü, musiqinin Yeri məhv edən iri miqyaslı fəlakətdən sonra səslənməsi mifik dünyadan gələn əks-səda kimi təqdim olunur.

Rus ədəbiyyatşünaslığında A.Kim nəsrinə xüsusilə böyük diqqət mövcuddur. Onun yaradıcılığının aktuallığı bizi də dissertasiyada A.Kimin “Şanagüllə”, “Dələ”, “Ata-meşə”, “Kentavrlar qəsəbəsi”, “Onliriya”, “Bülbül əks-sədası” və s. əsərlərinin təhlilinə sövq etmiş və biz yazıçının dünyaduyumu, kosmik düşüncə, dini dünyagörüşü, mifoloji dünyagörüşü, kosmik dünyanın dərki, əsərlərinin antropomorfist poetikası, təhkiyəçinin nağılvari üslub fərqi və s. kimi məsələlərə işiq salmağa çalışmışıq.

Hər bir mədəniyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri mifologiya ilə yazılı ədəbiyyatın sıx əlaqə yarada bilməsidir. Mifologiyanın yazılı ədəbiyyata “axını” XX əsrdə daha kütləvi xarakter daşımaqdadır və bu, xalq yaradıcılığının mifə meyilli olduğunu təsdiqləməkdədir. Eyni zamanda mifologiya xalq yaradıcılığının və yazılı ədəbiyyatın mənbəyi kimi çıxış etməklə onları mifoloji mövzu, süjet, motiv, obraz və simvollarla zənginləşdirməkdədir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Mirzə Ələkbər Sabir və deizm // AMİ, “Xəbərlər”in xüsusi buraxılışı, Bakı 2011. s.23-26

2. M.Süleymanlının nəsrində mifologizm (“Köç” povesti əsasında) // Filologiya məsələləri, Bakı 2012, №1 s.511-516

3. Epik təcrübə və folklor ənənəsi (İ.Şıxlının “Ölən dünyam” romanı əsasında) // Filologiya məsələləri, Bakı, 2012, №7, s.486-488

4. Ədəbiyyatşünaslıqda mifologiya və bədii ədəbiyyat problemi (E.M.Meletinskinin “Mifin poetikası” əsəri əsasında) // Filologiya məsələləri, Bakı, 2013, №10, s.458-462

5. Elmi-nəzəri fikirdə arxetip problemi (Azərbaycan və rus alimlərinin tədqiqatlarında) // Filologiya məsələləri, Bakı, 2014, №1, s.464-469

6. Bədii ədəbiyyatda mifoloji inam və etnik-millət kimlik problemi // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, Bakı, 2015, № 4, s.108-112

7. Mifoloji obrazların yazılı ədəbiyyatda əksi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Bakı, 2016, № 1, s.240-244

8. V.Xlebnikov yaradıcılığında kosmik anlayışlar // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2016, cild 64, №2, s.56-62

9. Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərində kosmik dünya // Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, 2016, cild 5, № 3, s.202-205

10. Hüseyn Cavidin “İblis” dramında İblis mifik və həyatı obraz kimi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2016, №2, s.178-181

11. A.Kim yaradıcılığında mifoloji roman janrı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı, 2016, №1 (48), s.120-125

12. Bədii ədəbiyyatda arxetip və mifoloji simvolikalarda ruhi-mənəvi problemlərin əksi // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2016, №1 (97), s.273-275

13. Mifoloji arxetiplərdə psixanalitik şərhlər // Axtarışlar, Naxçıvan, 2016, cild 6, №2, s.6-13

14. Philosophic and psychological aspects of cosmic consciousness and the concept of “cosmic consciousness” in the works of Azerbaijani writers // Amerikan Journal of Philology. Johns Hopkins University Press, 2016, Vol.137, Number 4 (2), (whole numb. 548), p.842-847

15. Hüseyn Cavidin “İblis” pyesində dünyəvi və fəlsəfi-estetik problemlər // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2016, № 4 (100), s.186-188

16. Борьба за любовь в пьесе Гусейна Джавида «Шейх Санан» в контексте космоса и хаоса // Вестник Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая. Серия филологическая, 2016, №3 (57), s.130-134

17. Ədəbiyyat və mif əlaqələri (V.Xlebnikov yaradıcılığı əsasında) // Humanitar elmlər öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2017, №1, s.146-148

18. Хаос и космос в пьесах Гусейн Джавида «Дьявол» и «Шейх Санан» как модель литературного сознания // Успехи современной науки и образования. Международный научно-исследовательский журнал, Белгород 2017, Том 5, № 3, s.132-136

19. Особенности литературного мировидения в пьесах Г.Джавида “Дьявол” и “Шейх Санан” // Гуманитарной науки, Москва, 2017, выпуск 8 (780), s.74-82

20. Velimir Khlebnikov "Medlun and Layla" poem and Nizami Ganjavi's "Layla and Majnun" poem feature muthological source of the request // International Journal of Development Research, 2017, vol.07, Issue, 10 s.16089-16091

21. Chaos and cosmos in the play of Huseyn Javid “Devl” and “Sheik Sanan” as model literaru consciousness //

«Literature and Theology» Oxford University Press, 2017, p.960-968

22. Mifoloji təfəkkürün yazılı ədəbiyyatda təsviri məsələləri // Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix). Elmi toplu. Naxçıvan, 2017, cild 7, № 4, s.12-17

23. Problem of professional scientific research (in studies of Azerbaijani and russian scientists) // İnternational Academy journal Web of Scholar. Multidisciplinary Scientific Journal 9 (18), Scientific Educational Center Warsaw, Polonya, 2017, 9 (18), Vol.2, p.11-15

24. Velimir Xlebnikovun yaradıcılığında mifoloji motiv və sujetlərə müraciət // AMEA Xəbərlər. Humanitar Elmlər. Bakı: Elm, 2017, № 2, s.152-155

25. Epik experience and folklor integration (Based on the novel “The Dead Earth ” bu I.Shıklı) // Proceedings of the first International Conference of European Academy of Science, Bonn, Germany, 2018, s.77-79

26. Mythological belief, ethnic-national identity and chaos - space conflict. Mester, Univ californiya, united states, universiti of cali-fornia, los anjeles. 2020 General, Vol.49, Issue 3 p. 90-103

27. Mifoloji inam anti-xaos kimi // Azərbaycanın xalq yazıçısı, respublika dövlət mükafatı laureatı, görkəmli dramaturq İlyas Əfəndiyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2014, s.170-176

28. Arxetip və bədii əsərin ideya aləminin epik təsviri // M.Rəsulzadənin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika Elmi-Nəzəri konfransının materialları, Bakı: 19 may 2014, s.118-123

29..Mifoloji simvol və yaradıcı ustalıq problemi // Görkəmli türkoloq alim, əməkdar elm xadimi, akademik Tofiq Hacıyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan

filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: 2 noyabr, 2016, s.290-293

30. Azerbaijani literature cosmological and muthological thinking religious motives // International Scientific and Practical Conference “WORLD SCIENCE” .Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference «Modern Methodology of Science and Edication» (May 31, 2017, Dubai, UAE), June 2017, № 6(22), Vol.6, p.16089-16091

31. Descriptive issues of mythological thinking in written literature // От познания языка – к познанию мира: философские и психолого-педагогические аспекты языкознания. Сборник материалов международного круглого стола, Санкт-Петербург, 26 октября, 2018, s.83-95

32. Mifologiyanın bədii ədəbiyyatda təzahürü və təcəssümü (XX əsr Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünaslığının materialları əsasında). Bakı: 2016, 268 s.

33. Mythological thought in Jafar Jabbatli’s creation // Procrsos de integracion del conocimiento, tendencias y alternativas Necesidad del enfoque de ciencia, tecnologia y sociedad. Universidad Y Sociedad, 2023, Vol 15, num 2, s. 169-176

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 April
2024-cü il tarixində saat 14⁰⁰ AMEA Folklor
İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya
Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi,
31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi
Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AR
Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
(aak.gov.az) və AMEA Folklor İnstitutunun (folklor.az)
rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 mart 2024-cü il tarixində
zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.02.2024
Kağızın formatı: 60x84 ^{1/16}
Həcm: 76609 işarə
Tiraj: 100